

İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü

Aygün ATTAR*

ÖZ

İran, Selçuklulardan 1925 yılına kadar Türk hâkimiyeti altında yaşamıştır. Fars siyasal kimliği daha çok 1920'li ve 30'lu yıllara ait bir olgudur. Farsçılık akımının ortaya çıkışı yeri Hindistan'dır. Günümüz Farsçası, Pehlevicenin devamı değildir. Farsçanın etkinliği, özellikle Samanoğulları devrinde birçok İslam kaynağının Farsçaya aktarılmasından sonra başlamıştır. 1925'te kurulan Pehlevi idaresi framason aydınlarla işbirliği yaparak Farslaştırma politikasını başlatmışlar ve bunda da kısmen başarılı olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: İran, Farsça, Farsçılık.

ABSTRACT

The Process of Persianization in Iran and the Role of Persian in the Process

Iran was under the Turkish influence from Seljuq Sultanate until 1925. Persian political identity was a fact of the 1920's and 1930's. The place for the emergence of Persianism is India. Today's Persian language is not the continuance of the Persian of the Pahlavi period. The influence of Persian started in the period of Samanids, especially after the translation of the sources of Islam into Persian. The Pahlavi Administration founded in 1925 started a policy of Persianism in accordance with the mason intellectuals and it succeeded in this policy partially.

Key Words: Iran, Persian, the policy of Persianism.

Giriş

Fars kimliği, Samanî devletinin bölgeye ithal ettiği bürokratik bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Modern İran tarihçiliğinde Farsları Perslerin bir devamı olarak görmek anlayışı tümden yanlıştır. Ortaya çıkışından bu yana İran, güçlü biçimde Fars dili ve kültürünün etkisi altında kalmış olmasına rağmen, Farsların ülkenin siyasi tarihinde rolleri yok denecek kadar az olmuştur. Pers kimliğini taşıyan Ahamenî ve Sâsânî imparatorlukları

* Prof. Dr., Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi / GİRESUN.

ve Pers-Fars kimlikli Samanoğulları ile Büveyhoğulları yerel hanedanlıkları dışında İran siyasi tarihi boyunca Fars kimliğini taşımış iki devlet kurulmuştur: Pehlevî devleti (1925-1979) ve İran İslâm Cumhuriyeti (1979'dan günümüze). Fars siyasi gücünün bu kadar geri planda kalması, Farsların askeri ve politik bakımından göçebe unsurlar karşısında dayanıksız bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir. Farsların dünya tarihindeki rolü daha ziyade dil ve kültür alanında sağladıkları başarılarla ölçülmektedir. Farsça bölgenin en büyük ve yaygın dili olmuş, bu dilin yükselmesinde Türklerin büyük katkıları olmuştur. Pehlevî rejiminin iş başına gelmesi ve onların oluşturduğu etnik siyasetin İran-İslâm rejimi tarafından sürdürülmesi Farsçanın gücünü büyük ölçüde azaltmış, İran halkları arasında Farsçaya karşı bir tepki oluşturmuştur. İran'daki etnik gruplar arasında milliyetçilik anlayışının yükselmesinde, siyasallaşan ve bir baskı unsuru haline gelen Fars kimliğine, diline ve kültürüne duyulan derin nefretin rolü büyüktür.

Samanoğulları hanedanlığının merkezi olan Buhara'nın VIII. yüzyılın sonlarına doğru güçlenmeye başlaması, Fars-Tacik dilli grupların yavaş yavaş İran bölgesine kaymasına neden oldu. Fars kültürü ve dilini bu bölgeye bu kavimler getirmişlerdir. Samanoğullarının Arapçayı bir tarafa bırakarak Farsçayı resmi dil olarak kullanmaya başlamaları, başta *Kur'an-ı Kerim* ve diğer dinî kitaplar olmakla Farsça eserler oluşturmaları, kısa zamanda Farsçanın bölgeye yayılmasını sağlamıştır. Saray kimliği taşıdığından dolayı Farsça bölgedeki devletler tarafından bir hâkimiyet dili olarak kabul görmüştür. Ardından İran'da ortaya çıkan Tahirî, Saffarî, Büveyhî yerel hanedanlıkları döneminde Farslar ve daha ziyade Fars dili hızla yayılmaya başladı. Gazneli ve Selçuklu gibi Türk devletlerinin Farsçayı devlet dili olarak kullanmaları Farsların İran'daki kimliğini meşru hale getirdi. Samanîler ve Gazneliler döneminde oluşan ve gelişen Fars-Tacik bürokratik kimliği, Selçukluların son dönemiyle birlikte İran'a egemen olmuş ve bölgeye sadece idari bir olgu olarak dışarıdan gelip yerleşmiştir. Uzun süren Türk hâkimiyeti sonrasında ancak 1850 yılından itibaren İngiliz ve Rusların yoğun çabasıyla İran'daki siyasi iktidarı ele geçirip Pehlevîler döneminde (1925-1979) Farsça konuşan İranî gruplara uyarlanmış bir etnik kimliktir.

İran'ın "Fars siyasal kimliğini" kazanması XX. yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarına denk gelmektedir. "Fars" adı, gelenekselleşmiş bütün görüşlerin aksine dilsel bir olguyu işler. Bu dil zamanla bürokratik bir zümreyi içine almış ve edebî bir lisanın gelişimiyle de ayrıcalıklı bir konum kazanmıştır. Ancak İngilizlerin Hindistan'ı ele geçirmeleriyle "Fars" adı ulusal bir söyleme dönüştürülmüştür. *Farsçılık* cereyanının ortaya çıktığı mekân da Hindistan'dır. Kültürel bir eğilim olarak Hindistan'da pekiştirilen "Farsçılık" akımı İngiltere'nin

yoğun desteği ile Orta Doğu, özellikle de İran yapay bir ulus kimliğinin ideolojisi haline gelmiştir. Fars adı ve bu adın içine aldığı kimlik tıpkı Pers, Pehlevî tanımları gibi etnik açıdan içi doldurulması güç tanımlardır. Bu, tıpkı Selçuklu ve Osmanlı devletinin sınırları içinde yaşayan toplumlara topyekûn bir "Selçuklu milleti" veya "Osmanlı milleti" denilmesi gibi siyasi bir olgu taşımaktadır. *Ama işin asıl ilginç yanı, Selçuklu ve Osmanlıları, hatta Pers ve Pehlevîleri besleyen ana etnik kümeni tanımladığımız halde, Fars kimliğinin bağlı kaldığı çekirdek etnik grubu belirlememiz olanaksızdır. Tarih boyunca "Farslar" denilen grup veya etnik unsur ile net olarak kimden söz edildiğinin yanıtı bugün halen ortaya konulamamıştır.* Sadece şu kadarı söylenilmektedir: IX. yüzyılda Horasan ve Maverâünnehir'de ortaya çıkan Sââmânîler devletinin sarayında anlamı da "saray" demek olan "Deri dili" ortaya çıkmış ve bu "Fars kimliğinin" ilk belirleyici ögesi haline gelmiştir. Her ne kadar araştırmacılar "Deri dili"ni Pers ve Pehlevî dillerinin bir uzantısı sayarak Farsça dil soyağacının çeşitli katmanları arasına oturtsalar da, söz konusu dillerin özellikleri ve yapısı ölçü alındığında böyle bir durumun söz konusu olamayacağı çok açıktır. Dolayısıyla Farsça veya Farsça konuşan azınlık, idari kesim İran bölgesine ancak IX. yüzyıl sonrasında nüfuz etmeye başlayan bürokratik bir güç konumundadır. Bu bürokrasi kimliği ancak Miladi X-XI. yüzyıllarda Orta Asya ve Horasan'da hüküm süren Sââmânîoğulları hanedanlığının bölgedeki siyasal baskısı sonucunda oluşmuştur. Farslar kendilerini Perslerin devamı olarak tanıtsalar da, bunlar arasında birebir bir bağlantı söz konusu olmayıp, ancak uzak akrabalık bulunmaktadır. Bundan dolayı İran bölgesini "Fars kimlikli halkların gerçek vatani" olarak kabul eden düşünce hepten yanlıştır. İran adının Fars karşılığında kullanılması da büyük bir yanılgı olup, Paniranîst ve Panfarsist ideolojilerin uzantılarından öte bir anlam ifade etmemektedir. Buna karşılık İran adını bölgedeki etnik grupları birleştirici coğrafi bir ad olarak kabul etmek her bakımdan en doğru olanıdır. İran'daki halklar için ana etniksel birleştirici bir tanım oluşturmak gerekirse, iki önemli isimden söz edebiliriz: "İranî Halklar" ve "Türk Halkları"¹. Birinciler Hint-Avrupa kökenli olup hem coğrafi, hem dilsel, hem de kültürel ve sosyal anlamda çok sayıda topluluklara ayrılarak birleştirici öğelerden yoksundurlar. Yani bu halkları bir çatı altında tutacak dilsel anlaşılabilirlik oranı oldukça düşük olup, etnik bağlar da daha milat öncesi zamanlarda kopmuş durumdadır. Eğer bugün için iki

1 Bazen de İranîler ve Turanîler tanımlamaları kullanılmaktadır. Ancak burada kullanılan Turanî adı Türklere yapılmış bir yakıştırma olup, aslında Turan sözcüğü de İranî kökenlidir. Turan'la ilgili Türklerin hassasiyetini göz önüne alan F. Sümer'den bu konuda ince bir dokümantasyona bulunmuştur. Bkz. (Sümer 1999a: 115).

İranî grubu bir arada tutan şey Farsça anlaşılabilirlik ise bu ancak 1930 sonrası netleşmeye başlayan bir etkidir. İkinciler ise Miladi başlarından beri bölgede yerleşmeye başlayıp, Selçuklularla birlikte aşağı yukarı bin yıl boyunca İran'a egemen olan ve bugünde İran bölgesinin en kalabalık kesimini oluşturan, öte yandan aralarındaki anlaşılabilirlik oranı ve etnik bağları güçlü olan Türklerdir.

Türkler, İran nüfusunun %50'ye yakını, tahminen 30-35 milyonluk bir kesimini oluşturmakla birlikte yoğun bir tahakküm altındadırlar. Küçük bir azınlık olan ve diğer Türklerin arasında hızla eriyen Halaçlar dikkate alınmazsa İran Türklerinin tamamı aynı kökten, yani Oğuzlardan gelmektedirler. İran Türklerini birbirinden ayıran husus bölgeye ilişkin büyük güçlerin politik kaygısından doğan coğrafi ve ideolojik söylemlerin yerel belli kesimlerce desteklenmesidir. Güney Azerbaycan, Güney Türkmenistan, Horasanlı, Kaşgay gibi bölgesel etnik tanımlar bu politikanın İran'daki Türk kimliğini parçalamaya dönük geliştirmiş olduğu ve son yüzyılda merkezi iktidarların baskısı karşısında Türklerce kimlik adına son kale olarak algılanıp savunulmasından dolayı pekişmiş söylemlerdir. Bunda, *ulusalcılık* akımının Orta Doğu'da coğrafi temeller üzerinde oluşturulmasının da etkisi büyüktür.

Farsların Menşei

İranlı tarihçiler Farsların menşei Perslere dayandırmaktadırlar. Perslerle Farslar arasında bir akrabalık söz konusu ise de, bu ilişki ancak bir ad akrabalığından öteye gitmemektedir. Bilindiği gibi, belirsiz bir tanım olan Pars/Pers adı İslâmî kaynaklarda Fars olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek Pers, gerek Fars adının etnik bir hüviyet kazanması boyutları yüzyılı aşmayan İran tarih yazıcılığının siyasi olgularca desteklenip yerleşmesinin getirdiği baskın bir görüştür. Bu tarihçiliğin ortaya attığı kayıtlar her iki adın etnik ve coğrafi bir kimlik olduğunu kanıtlamaya yetmemektedir. Pers adı belirsiz bir terim gibi Ahamenişi dönemi yazıtlarında kaşımıza çıkarken, muhtemelen Mezopotamya kaynakları tarafından Fars biçimiyle Arapçaya geçmiştir. Dün ve bugün için her iki kimliğin sıkı savunucuları olarak görülen kesimler İranî dalın bir uzantıları olmalarına rağmen, İran'ın yerlisi değillerdir. Bunlardan Perslerin bölgeyle teması M.Ö. IX. yüzyıla, Farslarınkı ise Türklerden de daha geç bir döneme rastlamaktadır. Dolayısıyla, İran-Fars resmi tarih yazıcılığında sağlam bir iddiaymış gibi ortaya konulan Fars-İran özleştirilmesi kaba ve dayatmacı bir siyasal olgular bütününden öte bir şey değildir. Özellikle, Fars kimliğinin, arkaik kimlik olarak sunulan Persler üzerine inşa edilmesi genel tarih yazıcılığında Orta Doğu tarihçiliğinin ne denli sahih olmayan öğeleri barındırdığının açık kanıtıdır. Mevcut tarihi kayıtlar isimleri dışında Pers ve Fars kimlikleri arasında hiçbir bağlayıcı unsurlardan söz etme yetkisini bize

vermemektedir. Bu da İran tarihinin en iyi biçimiyle çelişkiler yumağı olduğunu göstermektedir.

İranî topluluklar ve “Fars” Adı Üzerine

Kaynaklarda “Fars” adı Karahanlı öncesi Maveraiünnehr’de kökleşmiş bürokratik düzenin kimliğini yansıtan Tacik (*Tazikiyan/Tacikiyan/Tazi*) bünyesinde dilsel bir olgu olarak belirir. Arapların Orta Asya’nın İranî toplulukları üzerinde kurdukları hâkimiyet döneminde bölgede birtakım etniksel etkileşimler yaşanmıştır. Bu etkileşim başlarda zayıf, IX. yüzyılda ise epeyce hızlandığı görülmektedir. İslâm tarihçiliğinde Abbasi hâkimiyetinin yönetime gelmesini sağlayan nedenler tarihsel bir akış içinde kapsamlı biçimde anlatılmasına karşılık, bu harekâtın etnik uzantıları net biçimde açığa çıkarılmamıştır. İran coğrafyasında kurulmuş olan hanedanlıkların hiçbiri ne nüfus, ne de kimlik olarak “Fars” adını taşımamaktaydılar. Gerçek şu ki eğer Selçuklu ve Oğuz göçleri yaşanmasaydı İran’ın bazı bölgeleri Araplaşmaya gebeydi. Göçebe kültürüne sahip olan Selçuklular, Gaznelilerden aldıkları siyasi mirası korumak için güçlü bürokratik mekanizmaya gereksinimleri vardı. Onlar Sâ mânî bürokrasisini tercih ettiler. Bu bürokrasinin en önemli özelliği Fars dilli olması, sırtını yerel feodal güce dayaması ve onları kollaması, bir zaman gelip de Selçuklu hanedanlığı ile Selçuklu boylarını oluşturan Oğuz-Türkmenler arasında büyük sorunların doğmasına neden olacaktı. Farsça konuşan bürokratik kesimin İran coğrafyasında kökleşmesini sağlayanlar Selçuklular olmuştur denilebilir. İran’daki feodal kesim, eski yönetimden rahatsız yerel toprak sahipleri ve Müslüman din adamları ile Türk aristokrasisinin temsilcileri arasında bir çeşit arabulucu olan bu bürokratik güç ikincilere yaramakta, birincilerin de devlet karşısında haklarının temsilcileri konumundaydı. Öte yandan Selçuklular da yeni sosyal ortaklarına gereken ilgiyi göstermiş, saflarına geçen toprak sahiplerinin gayr-i menkullerini ve gelirlerini sağlama almışlardır (İbnü’l-Esir, IX, 1966:385). Bu İran’da 1925 yılına kadar gelecek olan Fars dilli bürokrasinin kökleşmesinde ilk aşama olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu bürokratik güce etnik bir kimlik kazandırmanın sonucu olarak *Farsçılık* ideolojisi doğmuş ve 1925 yılında İngilizlerin desteği ile yönetime getirilmiştir. Genelde İranî kesimlerden devşirilerek oluşturulan Fars etnik kimliği kendisine yerel bir meşruluk arama yolunda Perslere ve Pehlevîlere bağlanmak zorunda kalmıştır. Rıza Şah’a “Pehlevî” adını İngilizlerin kazandırdığı bilinmektedir. Ancak Büyük Britanya Kraliyeti adına çalışan İngiliz doğubilimcileri burada bir yanlış yapmış olmalı ki, Pehlevî adının İran’da yerli bir kimliği değil “Paygavi” adıyla Orta Asya’da Turanî bir göçebe kimliği temsil ettiğinin farkına varmamışlardır. Bunun üzerine Fars kimliği Perslere bağlanmak istenmiştir ki, bunun sonucunda da doğubili-

minde geniş bir Pers literatürü ortaya çıkmıştır. Ancak isim benzerliği dışında Perslerle Farsların dil, köken ve tarih olarak nasıl olup da birbirlerinin devamı oldukları tezi hâlâ doğrulanmış değildir².

Abbasi merkezi iktidarının çöküşü sonrasında geniş Orta Doğu'da, özellikle de İran'da üç etnik kimlikten teşekkül eden siyasal güçlerin ortaya çıktığını görmekteyiz. Birinciler İranî gruplar olup bunlar yaşadıkları bölgelerin yerlisi addediliyordu. Büveyhîler, Ziyarîler, Tahirîler ve Saffarîler bu bün-yeden sivrilip ortaya çıkmışlardır. Diğerleri Arap kabile kökenli güçlerdi. Bunlar siyasal güç olmaları yanında önemli ölçüde Arap nüfusa da sahiplerdi. Revvadîler, Mervanîler, Sülemîler bu gruba girerler. Bir de bölgeyle temasları Miladi başlarından itibaren sıkı biçimde artan Türk gruplar bulunmaktaydı. Abbasi çöküşü sonrasında bunlar İran'da siyasi güç olarak gözükmeye başladılar. Sacoğulları, Salaroğulları ve SimcURLu hanedanlıkları idari yetkili ve askeri güç olarak Türk gulâmlarına dayanmaktaydı. Bunların etnik anlamda İran'da yeterli güçlerinin olduğu düşünülemez. Ama bölge halkları tarafından olumlu karşılandıkları varsayılabilir. Görüleceği gibi, İran'da Arap hâkimiyeti sonrası siyasal, askeri ve nüfus denetimini eline geçirecek Pers ve Sâsânî kimliğinin uzantısı olan Fars etnik gücüne rastlanmadığı gibi, Fars kimliğini taşıyan en ufak bir belirti de bulamıyoruz³.

Araplar, İranî yerleşik gruplara Acem adını vermekteydiler. Bunlar İran'ın Irak'la sınır bölgelerinde oturan gruplardı. Nitekim bundan dolayı Araplar burasına Irak-i Acem, yani Acem Irak'ı adını veriyorlardı. Arapların "Acem" dedikleri kesim bu bölgede oturan eski toplulukların kalıntıları olsa gerek. Acem, Arapça "kaba, saba" anlamına gelmektedir. Bu tanım, Arapların onları kendilerinden çok aşağıda gördüklerinin kanıtıdır.

Abbasiler döneminin sonlarında yerel isimlerin yerini bir isim almaya başladı. Horasan ve Maverâünnehr'in şehir ve köylerinin oturan İranî unsurlar genelleşmiş bir tanım olan "Tacik" (*Tacikiyan*) adıyla anılmaya başladılar. Araştırmacıların açıklamasına göre, bu görece etnik bir tanım olarak anlaşıl-sa da, sosyal bir terim olarak görülmelidir⁴. "Tacik" adını yaygınlaştıranlar ve

2 Bilimsel literatürde kökleşmiş bu görüşleri E. N. Necef ve B. Cavaşir "Hataî Külliyyatı" adlı eserin giriş kısmında yer verdikleri geniş monografiyle çürütmüş sayılmaktadır. Bkz. (*Hataî Külliyyatı*, 2006: 24-93)

3 Tarih literatüründe, XII. yüzyıl müelliflerinden ve bir ara Sultan Sancar döneminde (1118-1153/57) *Divan-i İnşa* başkanlığı yapmış Müntecibed-din Bedî'nin ünlü *Kitab Atabetü'l-Ketebe* adlı eserinde yer alan Büveyhî dönemi Farsça yazılı birkaç belgeye dayanarak Fars dilinin ve dolayısıyla da Fars kimliğinin Sâsânîlerin devamı niteliğinde Arapların çöküşüyle birlikte Büveyhîlerle yeniden çiçeklenerek "kendi vatanı" İran'da yükselişe geçtiği görüşü ağır basmaktadır. Bürokratik işlemlerde kullanılmak üzere Farsçanın Büveyhîler döneminde saraya girdiği görüşü doğrudur. Ancak bu Fars kimliği için kanıt olamaz. Bkz. (Muâid ed-Devle Müntecibed-din Bedî Atabek el-Cüveynî, 1329: hş); (Lambton 1957: 367-368); (Kurpalidis 1984).

4 Söz konusu terimin bir diğer anlamı daha vardır. Bununla devlet teşkilatında çalışanlar, asli memurlar kastedilmekteydi. (Valitov 1964: 2-4).

belki de bu isim verenler Türkler olmuşlardır. Türkler, dillerini anlamadıkları birbirinden farklı bu yerleşik grupların hepsine birden “Tat” ve “Tacik” adını yakıştırmışlardır. Tat veya Tacikler Türklerin nazarında, Acemlerin Arapların nazarındaki değeri kadar bir yer işgal etmektedir. (Barthold, 1970:616).

Pehlevî Adı ve Dili

Hem Pehlevî adı, hem de Pehlevî dili Farsçadan çok farklı, İranî dillerle hafiften akraba bağları bulunan bir Turanî dilidir. Bunu söylemek için elimizde yeterli düzeyde gerekçe bulunmaktadır. Öncelikli olarak, *Pehlevî* adı göçebe bir kimliğin izlerini taşımakta olup, Farsça olmadığı gibi bugünkü İranî dillerde de bir karşılığı bulunmamaktadır. Bu konuya ilk kez J. Tavadia adlı bir araştırmacı dikkati çekmiştir. Firdevsi'nin *Şah-name*'sinde “Pehlevî” adı “Paygavi” olarak geçmektedir. Terim bu haliyle Turanî kimliğine yapılan bir atıftır. Bu Türklerde sıkça kullanılan *Baygu* unvanının ilkel biçimidir. Kelime, İranî dillerde açıklanamazken, Türk dillerinde geniş bir içeriğe sahiptir (Ağacanov 2002:208-209, n. 116-123). Türkçede “doğan-ala doğan” anlamında *baygu* sözcüğü bulunmaktadır. Bu durum, *baygu*'nun ilkel biçimi anlamında *paygavi* sözcüğünün İranî dillerde olmadığı gibi Türkçe olduğu anlamına da gelmemelidir. Muhtemelen, kelime Turanî diller ailesine mensuptur. Doğubilimciler, Turanî kavimleri Hint-Avrupaî kolundan İranî diller kolu kapsamında değerlendirmektedirler. Ancak bu konuda net bilgilere sahip değiliz. Her ne kadar daha sonraki kaynaklarda (başta *Sihahü 1-Furs* olmakla) Partların resmi devlet dili olan ve İran'da yaygın biçimde kullanılan Pehlevîcenin İranî diller ailesine mensup olduğu kesinleşmişse de, bu dili temsil eden zümrenin homojen bir etnik kimliğe sahip olmadığı gözlemlenmektedir. Doğubilimciler arasında, Pehlevîceyi Farsçanın ilk biçimi olarak kabul etme görüşü yaygınsa da bu doğru değildir. Çünkü Pehlevîce ile Deri Farsçası arasında ortak bazı kelimeler dışında yakın bir ilişki söz konusu değildir. Her iki dil arasında aynı dil ailesi içinde yer almaları dışında, birincil dereceden bir bağlantıdan söz edilemez. Pehlevîce, Partların ana dili olarak İran'a girmiş ve İran'daki İskit topluluklarca konuşulmuştur. Daha sonra resmi bir dile dönüşen Pehlevîce uzun süre İran'da etkisini korudu. Orta Çağ'da yazılan Farsça sözlüklerde Farsça yanında Pehlevîceden de bir dil olarak söz edilmekteydi⁵. Muhtemelen, Azerbaycan'da Türklerden önce yaygın biçimde

5 İranî dillerin öğrenilmesi açısından *Sihahü 1-Furs* eseri önemli bir kaynak konumundadır. *Azerbaycan dili (zaban-e Azerbaycani)* terimi ilk kez bu eserde geçmektedir. Buradan da anlaşılacağı gibi, bugünkü anlamda kullandığımız ve Türkçenin bir diyalekti olan *Azerî* veya *Azerbaycan dili* ile erken ve Orta Çağlarda sözü edilen *Azerî* veya *Azerbaycan dili* arasında isim benzerliği dışında hiçbir bağlantı bulunmamaktadır. Sözlükte, yaklaşık 50 civarında Azerice kelimeye gönderme yapılmıştır. Bunun yanında Pehlevîce dışında birer yerel dil özelliği taşıyan Nahçıvanî, Huzî, Muğan, Arran, Merv, Fergana, Buhara, Belh, Kuhistanî dillerinden de söz edilmekte ve aktarılan kelimelerin zaman zaman bu dillerdeki karşılığına dikkat çekilmektedir. Müellif,

konuşulan *Azeri* dili ile Pehlevîce arasındaki bağlantı, Farsça ile Pehlevîce arasındaki bağlantıdan daha fazlaydı. Kısaca, çağdaş İran tarihçilerinin belirttiği gibi, Pehlevî kimliğine, diline ve kültürüne Fars kimliğinin bir öncüsü olarak bakmak doğru değildir. Pehlevîler Part döneminde İranlı yerlilerce bir göçebe unsur olarak görülmüş, bizzat Sâsânîler buna dikkat çekerek kendi iktidarlarına meşruluk kazandırmak amacıyla *İran* kimliğini öne çıkartmakla onların Turanî, yani bir anlamda “işgalci” olduklarına vurgu yapmışlardır.

Fars Tacik Dilli Bürokrasi

Fars dilli bürokrasiyi besleyen unsur Sâmânîler döneminde bölgede yaşanan pasionerliğin içinden süzülerek çıkmış olmalıdır. Bunlara hep birden Türkler *Tacik* adını verdiler. Bu tek adlılık sonradan onların tek bir kimlikmiş gibi algılanmasına neden olsa da Tacik veya Tat denilen gruplar aslında farklı etnik kökene ve dile sahiplerdi. Muhtemelen bunlar Soğd kökenli dikkanelardan, topraklarını ve mevkiini korumaya çalışan mahalli idarecilerden ve bürokratlardan, ticaret erbabı Yahudilerden devşirilmiş olmalıdır. Sâmânîler döneminde bunları tek bir kimlik içinde birleştiren şey Abbasî baskısından kurtulup kendilerince yerel bir güç olmaları ve Türkler karşısında siyaseten direnecek bir devlet konumunda bulunmalarıydı. Her ne kadar bunlar askeri olarak Türk devşirmelerine dayansalar da devlet ve bürokratik ağı kendi kontrollerinde tutmaktaydılar. Bürokrasiye kendileri dışında gayri unsurun girmesini engellenmesi ve bunun sonucunda dönemin literatüründe yaygınlık kazanan “Türkler bürokrasiden anlamaz ve onlar sadece askeri bir kabiliyete sahiplerdir” görüşü işte bu güce meşruluk kazandırmak için uydurulmuş bir yalan olsa gerek. Pekâlâ, yani başlarında Karahanlılar bu düzmece iddiayı tümünden çürütecek başarılı bir bürokratik yapıya sahiplerdi. Şayet, Sancar döneminde vezirlik makamına getirilen, Arapça ve Farsça bilmediğinden dolayı küçük düşürülen Kaşgarlı bir Türk’ün içine düştüğü durum tarih sayfalarından çıkarılıp dikkatlice öğrenilirse bu Fars dilli bürokratik yapının bütün bir Orta Çağ boyunca İran tarihinde entrikaların yaşandığı, her türlü dolapların döndüğü bir mekanizma olduğu anlaşılacaktır.

Bunlar Orta Asya Arap karışımı⁶ İranî kimlikli Tacik grupların bir uzantısı olmalıdır. Genelde sarayın bürokratik kademesini işgal ettiklerinden iktidarla

---

bazen kelimelerin Türkçe (*zeban-e torkan*, *be lefz-e tork*) karşılığını da vermektedir. Bu eser, İran dillerinin öğrenilmesi ve İranî diller arasında Farsçanın yerinin belirlenmesi açısından ciddi bir araştırmaya muhtaçtır. Konuya ilişkin Azerbaycanlı araştırmacılarının bazı çalışmaları bulunsa da bunlar her türlü bilimsellikten uzaktır. Bkz. (Nahçıvanî, 1341:164) (*zeban-e Fergane*), 242, 254, 292 (*zeban-e torkan*), 26, 77, 132 (*zeban-e Azerbaycani, ehl-e Azerbaycan*), 101, 157, 200, 306 (*Pehlevîyye*), 185 (*zeban-e Buhara*), 209 (*zeban-e ehl-e Belh*), 176 (*zeban-e Maverâünnehr*), 278 (*zeban-e Merv*) vd. Eserde Farsça *Parsice* karşılığında *Tazî* diliyle birlikte zikredilmektedir.

6 Muhtemelen bu kaynaşma içinde Arap kökenli Tat kabileleri de söz sahibi olmuşlardır.

iç içe ve yerel unsurdan kopuk olarak üst düzey aristokratik-ulema bir kesim olarak karşımıza çıkmaktalar. Gazneli döneminin en ünlü iki tarihçisi el-Utbî ve Beyhakî'nin söyledikleri bunu bize kanıtlar. İlk kez Sâ mânîler döneminde siyasal bir bürokratik güce dönüştükleri anlaşılır. Sâ mânîler döneminde divan bu kesimin elinde bulunuyordu. Bu kesimin en belirgin özelliği Farsça konuşması, diğer etnik unsurlara karşı kendi içinde yapıcı olması ve kültürel anlamda gelişmişlikleriydi. Tacik adının Türkçe “yerleşik, yabancı” ve benzeri anlamları ifade eden “Tat/Tatcık”dan türediği varsayılmaktadır. Bu ad onlara Türkler tarafından aşağılama sıfatı olarak yakıştırılmıştı. Her halde bunun da bir gerekçesi olmalıdır? Tat adı, Türklerin yerleşik olanlarını da kapsar. Yine bunun gibi, İran'ı ele geçiren Türkler, buradaki dilsel anlamda birbirlerinden farklı yerleşik İranî unsurların geneline “Tat” demişlerdir. Tat adını sıkıca koruyan ve farklı diller konuşan bu İranî gruplar hâlâ İran ve Kafkas çevresinde azınlık olarak barınmaktalar. Sâ mânîlerin son döneminde ve Gaznelilerde yaşanan gelişmeler bu aristokratik zümrenin Türkler karşısında yerel İran dilli grupları kendi saflarına çektikleri bilinmektedir⁷. Muhtemelen kendilerine yerel bağlayıcı unsur olarak eski Soğd kalıntılarını, Tohar gruplarını, Buharaî ve Merv dillerini⁸ konuşan kesimleri, Türkler karşısında erimekten kurtulan yerel Harezmlileri alarak *Fars-Tacik dili* içinde yapılandırmışlardır. Gazneli safhasında bu kesimin Sistanlı, Hint, Kürt⁹ ve Arap gruplarına sırtını dayadıkları görülecektir (Ağadjanov 1991: 36). İlk safhasından beri söz konusu aristokratik zümrenin Türk askeri-siyasi gücü karşısında direndiğini görmekteyiz. Sâ mânî döneminde yaşanan iç kargaşanın ardında yatan gerekçelerin başında bu “etnik” çatışma gelmektedir. Faik, Ali Simcur ve Muhtaçoğulları gibi Sâ mânî askeri gücünü elinde bulunduran Türk gulâmlar ve paralı askerlerin saray idaresini elerine geçirmesini engelleyen ve sonunda

7 Sovyet tarih yazıcılığının aleyhine S. G. Ağacanov bu konuda ciddi açıklamalar yapıyorsa da net bir görüş ortaya koymaktan kaçınmıştır. (1991: 35-36).

8 *Sihahü'l-Fors*, s. 185, 278.

9 Adı geçen Kürtlerin kimlikleri tartışmalıdır. Horasan bölgesinde XVI. yüzyıldan önce Kürt gruplarının barınmadıkları biliniyor. Bazı tarihçiler sözü edilen bu Kürtlerin Türk kökenli olduklarına vurgu yapmışlardır. Türk boyları arasında Kürt adını taşıyan kabileler bulunsa da, söz konusu Gazneli nüfusu arasında gösterilen Kürtler ile Türk kökenli Kürtler arasında ne gibi bağların bulunduğunu bilemiyoruz. Daha zamanında Türk tarihçilerinden H. N. Orkun *Türk Tarihi* adlı bir çalışmasında Horasan Kürtlerinden Türkler olarak söz etmişti. Öte yandan, Gazneli saflarında yer alan Kürtlerin paralı askerler olma ihtimali de bulunmaktaydı. Nitekim, Büveyhîler Bağdat'ı ellerine geçirdiklerinde halife ordusu saflarında yer alan Kürt askerler gruplar halinde çevreye dağılmış, özellikle de Azerbaycan, Deyleman ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerinde etkili olmuşlardır. Başta V. Minorsky olmakla F. Sümer dahi bu bölgede Kürt nüfusundan söz ederler ki, bu doğru değil. Adı geçen Kürtler Büveyhî baskısı sonucunda dağılan ve kuzey yönünde yayılan hilafet ordusunu oluşturan Kürt askeri birliklerden ötekisi değillerdi.

Sâmânîlerin sonunu hazırlayan bir dizi iç savaşımın temelinde bu yatmaktadır. Beyhakî, bu “etnik” savaşa tanıklık ettiğini söyleyerek hayret verici bir açıklamada bulunmuştur. Ona göre, *Tacik* aristokrasisi hizmetli Türklere ve Türk asilzadelerine oldukça kötü ve düşman biçiminde davranıyorlardı (Beyhaki 1969:304). Sâmânîler safında yer alan Türk komutanlar ve askerler daha ilk çatışmalar sırasında Karahanlılar cephesine geçmekle Fars-Tacik bürokrasisi elinde oyuncığa dönüşen bu hanedanlığı kendi kaderine terk etmişlerdir¹⁰. Sâmânî sarayından kökleşmiş Fars-Tacik dilli bürokrasinin en büyük siyasal manevrası diplomasi becerisiydi. Beyhakî, Tacik bürokrasisinin en gözde veziri Sûrî'nin Sultan Mes'ud'a yaptığı diplomatik tavsiyelerden söz etmektedir. O, eserinin bir yerinde Sûrî'nin sözlerine atıfta bulunarak, vezirin Sultan Mes'ud'a, Karahanlı ve Oğuzlarla uğraşmaktan vazgeçmesi, Türk yöneticileri birbirine düşürmesi ve zengin Hindistan kaynaklarına yönelmesi konusunda direktliğini, ama dinletemediğini aktarmaktadır (Beyhaki:660)¹¹. Sâmânîlerin çöküşünden sonra Fars-Tacik dilli bürokratik kesim Gazne sarayında kendisine yer edindi. Zaten Gazne ile bağlantıları daha Sebük Tegin zamanında kurulmuştu. Onlar, Sebük Tegin'i birkaç kez Karahanlıların önüne geçilmesi ve Sâmânîler mülkünün korunması hususunda harekete geçirmişlerse de, Karahanlı İlig Han'ın saldırılarını önleyememişlerdir. Fars-Tacik dilli bürokrasi Gazne'deki yönetimini Sultan Mahmud dönemi sonlarında pekiştirmişti. Kısa sürede, Gazne'deki askeri-siyasi Türk gücü bertaraf edilmiş, ordu çok uluslu bir yapıya kavuşturulmuştur. Bundan olsa gerek Unsur el-Mealî “ordusu tek boya (ulusa) dayalı padişah her zaman için ordunun esiridir” yorumunu yapmaktadır (Kâbus-name, 1953: 188). Nitekim Sultan Mahmud dönemi sonlarında ordu içinde Türklerle Hintliler birbirlerine düşürülmüşlerdi (Kâbus-name: 188). Aynı aristokratik bünyeden çıkan Nizamü'l-Mülk'ün de Selçuklular döneminde ordu üzerinde aynı politikayı uyguladığını hatırlatalım (Nizam al-Muluk 1949:107).

Bu bürokratik mekanizma geniş bir yelpazeyi kapsamaktaydı. Her zaman için varlıklı olan bu kesim, kendi siyasal ve sosyal çıkarlarını en iyi şekilde korumaktaydı. Siyasal anlamda taraf değiştirmelerine karşılık, kendi sosyal ve psikolojik kimliklerinden taviz vermemişlerdi. En önemlisi buldukları saray ortamında idari denetimi tümenden kendi elerinde tutmasını bilmişlerdi. Beyhakî'ye göre, Gazneli devletinde bürokraside Türk kökenli asilzadelerinde yer almasını isteyenleri Tacikler aşağılar ve alay ederlerdi. Alaya alınmasına

10 Samanîlerin en büyük iki Türk komutanı Faik ve Simcur'un Karahanlı emirleriyle yakınlıklarına İbnü'l-Esir, Utbî, Narşahî ve Beyhakî tanıklık etmektedir.

11 Benzer bilgiler Gardizî'de de geçmektedir. (Gardizî 1898: 17)

gerekçe olarak Türklerde bürokratik geleneğin olmamasını gösterirken, karşı koyuşlarını da kendi iktidarlarının sallanması olarak görmekteydiler (Beyhaki 1969:784,799). Bu bürokratik gücün Mahmud döneminde etkin hale gelmesiyle, Gaznelilerdeki siyasal ve askeri yapı da tümünden değişti. Orduda Türklerin etkisini azaltmak için Türk olmayan gruplar daimi birliklere alındılar. Ciddi biçimde devşirme sistemine gidildi. Alınan Türk köleler eğitimden geçirilmekte, ardından asker, içki sunucusu, hassa eri olarak sınıflara ayrılmakta ve bürokratların denetimine verilmekteydi. Hatta onların denetimi ve sürekli gözetimi için bir bürokratik teşkilat bile kurulmuştu. Kaynaklar Türk gulâmların *debir* denilen Tacik kökenli devlet kalem müdürlerinin sıkı takibi altında olduğunu söylemektedir (Beyhaki 1969:362).

Tacik bürokratlar büyük malvarlığına sahiptilerdi. Bu onlara her türlü fırsatı değerlendirmeye olanak sağlamaktaydı. Kaynaklar, Sûrî'nin Emir Mes'ud'u nasıl etkilediğini anlatmaktadır. Buna göre, Sûrî vezirlik makamını ele geçirmek için Horasan'da toplandığı "her bir on dirhemden beşini" sultana hediye etmiştir. Aynı kaynak, Sûrî'nin bu "hediyeyi" nasıl topladığını da anlatmaktadır (Beyhaki 1969:510).

Tacik bürokratlarının zenginliği kültürel anlamda altyapıya dönüşmekteydi. Fars dili gelişmekte ve bu dilde eserler verilmekteydi. Hemen hemen bir kuralmış gibi, IX. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan bütün Fars-Tacik dilli şairler ve edipler ya aristokratik çevrenin içinden çıkmışlar ya da aristokrasi tarafından güçlü biçimde desteklenmişlerdir. Firdevsî bunların başında gelmektedir. İşte bu, aşağıda da görüleceği gibi, etkin bir Fars dili ve edebiyatının doğuşuna neden olmuştur.

Fars-Tacik dilli bürokratik zümrenin devlet içindeki merkezi *divan*'dı. Divan, sistemi en geniş biçimiyle Abbasi sonrası İslâm devletlerinde oturushmaya başlamıştır. Emevi ve Abbasi divanlarında halifenin etkin varlığı her zaman söz konusu olmuştur. Ancak sonraki dönemlerde *divan* devlet içinde bir çeşit *başbakanlık* konumunu alacaktır. Her ne kadar Abbasi sonrası Gazneli, Selçuklu ve hatta Safevî ve Osmanlı devletinde *divan* müessesesi üzerinde hükümdarların söz hakları bulunsa da, Türk hükümdarlar genelde siyasi kararlarda belirleyici olmuşlardır. Orta Çağ İslâm devletlerinde *divan* devletin beyni olarak gözükmektedir. Selçuklu devletinde kurucu ve belirleyici unsur olan Oğuzların diğer sıradan halklarla eşit konuma getirilmesi işte bu *divan* sisteminin başarısı kabul edilmektedir. *Divan* içinde her zaman için belirleyici unsurun Fars-Tacik dilli bürokrasinin olduğu görülmektedir. Büyük Selçuklu devletinin tarihi boyunca vezirlik makamında sadece bir Türk'ün (o da Kaşgarlı bir Türk olup, 100 bin dinar karşılığında bu göreve gelmiş ve 1122–1124 yılları arasında vezirlik yapmıştır) bulunması, onun da divan

üyeleri tarafından aşağılanarak komik durumlara düşürülmesi dikkati çeken bir husustur.

Fars Dili ve Edebiyatı

Araştırmacılar, Fars dilinin İran'a dışarıdan, bugünkü Orta Asya ve Afganistan üzerinden sokulduğunu belirtmektedirler. Bu nedenden günümüz Farsçası, Orta Parsi ve Pehlevicenin doğrudan devamı sayılmamaktadır. Farsça bu özelliği bakımından "bir *Koine* (yani, küçük bölgede konuşulan bir lehçenin standardize olarak çok daha geniş bir alana yayılmış biçim) olarak Orta Parsi ve diğer İrani dil ve lehçelerden çok sayıda ödünçleme yaparak oluşmuştur" (Blaga 1997: 204). 820-1000 yılları arasında Maverâünnehr ve Horasan bölgesinde egemen olan eski Sâ mânî kökenli Samanoğulları döneminde Farsça resmi dil ve saray dili olarak benimsenmiş ve Deri Farsça (Saray Farsçası) olarak itibar görmüştür. Deri Farsçası Tacikçenin bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Samanoğullarıyla birlikte Horasan'a nüfus eden Deri Farsçası XI. yüzyılda Gürgan, Komis ve Rey bölgesinde tutunmuş, XI-XII. yüzyılda ise İsfahan ve Şiraz bölgesine yayılmıştır. Böylece, "bu dil İrani ve İrani olmayan yerli dilleri yok ederken onlardan çok sayıda sözcük ödünç almıştır. Daha önceleri doğuda Türki dillerle karşılaşan yeni Farsça İran'a girdikten sonra ilk önce yerel diller, sonra Arapça ve en son Türki dillerle bir daha karşılaşmıştır" (Blaga 1997: 204-5).

Farsçanın etkin konuma gelmesinde bu dilin Arapçadan sonra *Kur'an*'ın, hadis ve diğer dini kaynakların kullanılmasında ikinci dil olarak kazanmış olduğu statüyle ilgilidir. Samanoğulları döneminde çok sayıda İslâm kaynağı hızlı biçimde bu dile aktarılmış, Farsça ilk *Kur'an* tefsirleri, İslâm tarihleri yazılmış; edebi bakımından akıcı ve okşayıcı bir üsluba sahip olduğundan Farsça çok tutulmuştur. Böylece, Farsça Tacik ve Persi unsurları içine alarak yoğun bir Arapça baskısı altında bir oluşum geçirmiştir. R. Blaga yerinde bir tespitle Farsça için şöyle bir teşhiste bulunmuştur:

"Yeni Farsça ilk başta Orta Parsi temelinde oluşan karışık bir dil olmuştur. Bu dilde binlerce Arap, Türk, Moğol ve Avrupa dillerinden ödünçleme sözcük vardır. X. yüzyılda Arap sözcükleri %4-5 civarında olan Farsça, XI. yüzyılda %50 ve XII-XIII. yüzyılda %80 dolayında Arapça sözcüğe sahiptir. Günümüzde Yeni Farsçada hemen hemen bütün kültürel, idari, siyasi, bilimsel ve dini kelimeler Arapçadır. Öte yandan, Arap edebi dilinde İrani dillerden alınma 3.000'e yakın sözcük vardır. Bunların %60'ı *Kur'an*'da da geçer. Farsçadaki Türk-Moğol sözcüklerin sayısı binleri aşmaktadır. Farsçaya özellikle XX. yüzyıldan Avrupa dilleri Rus, Fransız, İngiliz ve diğerlerinden yüzlerce yeni sözcük girmiştir" (Blaga 1997: 205-6).

Sadece %20-25'lik sözlük oranına sahip Farsçanın 'ara dil' haline gelmesindeki temel etken Farsçanın Arapça karşısında edindiği siyasi ve dini po-

zisyondur. Büveyhilerle birlikte Farsçanın mezhebî bir dil haline gelmesi, Emevî ve Abbasilere karşı alınan siyasi tavırda Farsçanın etkin rolü, dini ve kültürel literatürü kendi tekeline geçirmesi, eski Zerdüştî dille olan yakın bağlantısı ve muhafazakâr bir içerik oluşturması Farsçanın yaygın konuma gelmesinde en önemli nedenler olmuştur.

Farsça üç döneme ayrılmaktadır: 1. Klasik Farsça (IX-X. yüzyıllar). Buna Klasik Deri-Farsçası da denilmektedir. Bu dil Farsların ve Taciklerin ortak dili hesap edilmektedir. Arapların İran'ı ele geçirmesinden sonra Persi unsurlar İslâm karşısında eski inanç sistemlerini korumak için Orta Asya'nın ulaşılmaz kısımlarına çekilmiş ve bu dili bağlı kaldığı inanç biçimleriyle korumaya çalışmışlardır. 1450 yılından sonra çeşitli dallara ayrılan bu dil üç ayrı kolada devam etmiştir. İran Fars edebi dili; Afganistan'da kullanılan Deri edebi dili ve Tacikistan'da kullanılan Tacik edebi dili. 2. Horasan'da Samanoğulları sarayı çevresinde oluşan Farsça ise İlk Farsça veya Deri-Farsçası olarak kabul edilmektedir. IX-XI. yüzyıllarda kullanılan bu Farsçadan günümüze birçok eser kalmıştır. 3. Yeni Farsça ise Arapçadan etkilenerek biçimlenmiştir.

İran'daki Farsça birçok lehçe, şive ve ağza ayrılmaktadır: Erakî veya Arakî, Meşhedî, Kuçanî, Kaşmerî, Sebzevarî, Torbetî, Tebesî, Neyşaburî veya Nişaburî, Germeyî, Gaenî, Damganî, Tahranî, Şirazî, Neyrizî, Kazerunî, Cehromî, Kermanî, İsfahanî ve diğerleri.

Modern Farsça Tahranî lehçesine dayanmaktadır. Bunun nedeni 1897 yılında Türk hanedanı Kaçarların hükümdarı Fetih Ali Şah Kaçar'ın başkent olarak Tahran'ı seçmesiydi. Böylece, siyasi merkez olmasından dolayı Tahranî Farsçası resmi bir dil konumunu kazanmıştır (Blaga 1997: 205).

Farsça, Pehleviler tarafından 1930 yılında resmi dil ilan edilmiştir. Ondan önce, İran'da Farsça ve Azerice (Türkçe) ortak dil olarak kullanılmıştır. Azerice ilk kez Şah İsmail tarafından resmi dil düzeyinde temsil edilmeye başlanmış, bu konumunu 1925 yılına kadar iyi veya kötü korumuştur. Farsça, Arap alfabesine göre oluşturulmuştur. Daha önce Arami, Mani, İbrani, Pehlevî, Yunan ve Hint alfabeleri tercih edilmiştir. XX. yüzyılın başlarında Türk asıllı tarihçi ve aydınlardan Ahmet Kesrevî ve E. M. Azad Farsçanın Latin alfabesiyle yazılması görüşünü ortaya atmış, ancak bu görüş sert tepkilere neden olmuştur. Yine Pehlevî döneminde Farsçadaki Arapça sözlerin kaldırılması gündeme gelmişse de bunun imkânsız olduğu kısa zamanda anlaşılmuştur (Blaga 1997: 206).

İslâm öncesi İran edebiyatının en büyük kaynağı *Avesta*'dır. Zerdüşt'ün kutsal kitabı olan *Avesta* 12 bin dana derisi üzerine yazılmıştır. Ancak bunun İskender döneminde yakıldığı söylenmektedir. *Avesta*'nın sonraki met-

ni Sâsânîler döneminde bir çeşit yazı dili olan Avestaî'yı kullanarak tekrar oluşturulmuş ve Oim adı verilen bir sözlüğü de hazırlanmıştır. Bu dönemin bir başka edebiyat ürünü Peygamber iddiasıyla ortaya çıkan ve bir ressam olduğu bilinen Manî'ye atıfta bulunulan Turfan'da ele geçmiş belgelerdir. Sâsânî dönemine ait bazı destansı eserler de bulunmaktadır. Bunlar arasında: *Ayetkar-i Zeriran* ve *Draht-ı Asurik* dikkat çekicidir. Birçok Pehlevîce eser ise Sâsânî döneminde mevcut olmasına rağmen ancak IX. yüzyılda tekrar yazıya alınarak günümüze ulaşmıştır. Bunlar *Dinkert*, *Bondihišn*, *Vizidegîha-yi Zadispe-rem*, *Dadistan-ı Dînik*, *Namegîha-yı Menuçehr*, *Camaspnamek* ve *Karname-i Erdeşir Babekan* gibi büyük ölçüde Hint orijinli metinlerden aktarılan Pehlevîce eserlerdir (Rıza-zade 1313-1324; Levy 1913; Tokmak 2001:416).

Hindistan kökenli destansı eserler olarak kabul edilen ve Arap-İslâm medeniyeti üzerinde derin izler bırakan *Kelile ve Dimne*, *Sindibad-name*, *Bilavher* ve *Budasef* adlı eserlerin daha önceden Pehlevîceye aktarıldığı sanılmaktadır.

İslâm dininin gelişi aslında İran edebiyatı üzerinde sanıldığı kadar büyük etki yapmamıştır. Tarih boyunca ilhamını zengin dünyaların ve özelliklerin bulunduğu coğrafyasından alan İran edebiyatı, eski edebiyat örneklerini sadece İslâma uyarlamıştır. Zerdüşt dinindeki Ahura-Mazda Allah, Ehrimen ise Şeytan olarak yeni bir kimlik kazanmış, ancak konumlarında bir farklılık olmamıştır. Arap hâkimiyetinin zayıflaması üzerine Emevî-Abbasi idaresinin Arap milliyetçiliğine karşı bir protesto kimliğini de temsil etmeye başlayan yerel İranî edebiyatı fazla gelişme olanağı bulamadan Deri Farsçasının baskısı altına girmiştir. Arkasında sağlam bir bürokratik destek bulan Fars-Tacik dili IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla ilk ürünlerini vermeye başladı. İlk Farsça şiir örneklerini Ebû Hafs-ı Sogdî (Soğd kökenli) ve Ebu'l-Abbas-i Mervezî (bir iddiaya göre Yahudi, bir açıklamaya göre Buhara yerlilerinde olan meşhur el-Mervezîler ailesinden) ortaya koydular. Saray çevresinde şekillenen Fars-Tacik edebiyat ürünleri yoğun biçimde Arap dili etkisinde şekillenmeye başlamıştı. Arap alfabesini, gramer özelliklerini ve en önemlisi Aruz vezninin kalıplarını alan Deri Farsçası, Arapçanın etkisi altında erimeye başladı. XIII. yüzyılda Farsçada kullanılan kelimelerin yarısından fazlasını Arapça ödünçleme sözcükler oluşturmaktaydı.

Tahirîler (821-873) dönemi Fars-Tacik edebiyatının temsilcileri arasında Hanzale-i Badğeyst ve Mahmud-i Verrak-ı Herevî gelmektedir. Bunları Saffarîler döneminde (867-903/7) Ebu Salik-i Gurganî, Firuz-i Meşrikî, Bessamî Kürd-i Harici, Muhammed b. Mukallid-i Sigezî ve Muhammed b. Vasif-i Sigezî temsil etmişlerdi. Bu şairler Fars şiirinin tipik örneklerini meydana getirmişlerdir.

Fars dili ve edebiyatı, gerek bilim gerekse de kültür düzeyinde Samanoğulları döneminde (874-1000) zirveye ulaşmıştır. Sâ mânî döneminin önde gelen edebiyatçıları arasında Rudekî, Revnakî, Ebu Şekur-i Belh-i, Ebu'l-Müeyyed-i Belh-i, Şehid-i Belh-i, Emmare-i Mervezî, Emir Ağaçı-i Buharî Farsçanın en büyük nazım ve nesir üstatları olarak kabul edilirler.

Kendileri Karluk asıllı Türk soyundan gelmelerine rağmen Fars-Tacik dilli ve edebiyatının en büyük temsilcilerinden olan Gazneliler (962–1087), Fars dilli bürokratik gücünün baskısıyla çok sayıda şair ve edebiyatçıyı himaye etmiş ve Farsçanın en değerli eserlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Fars-Tacik edebiyatının tartışılmaz en büyük ismi Firdevsî *Şah-namé'sini* Gazne hükümdarı Sultan Mahmud'a adamıştır. Bu dönemde sadece edebi ürünler değil, tarih ve dilbilgisi gibi konularda da Farsça eserler yazılmıştır. Bunların başında Beyhakî'nin çok ciltlik *Tarih-i Beyhakî* eseri gelmektedir. Tercüme edebiyatının da büyük bir hız kazandığı Gazneliler döneminde Fars dilli edebiyat daha sonra Fars-Tacik bürokrasisinin Selçuklu safına kaymasıyla bu imparatorluk döneminde tam bir yükseliş dönemi geçirmiştir (Merçil 1989; Humaî 1342).

Fars tarihçi-ideologlarının iddialarının ve açıklamalarının aksine Selçuklular Fars dilli bürokratik yapıyı İran'ın geneline yaymışlardır. Bunda Selçukluların Gazneliler karşısında İran'daki yerel feodal güçlerle oluşturduğu birlik ve bu birlikte doğan yeni kurumsal yapının etkisi yoğun olmuştur. Gaznelilerin yenilgisiyle Selçuklu hâkimiyetine giren Doğu İran'ın büyük şehirlerinde ciddi bir Fars dilli bürokratik-ulema kesim olduğu bilinmektedir. Bunlar kolayca Selçuklu devlet bürokrasisinin içine girdiler. Onların Selçuklu yönetim kademesine divan sorumluları ve görevlileri olarak girmesi Selçuklu devleti ile yerel İran feodal yöneticileri arasında bağların güçlenmesini sağladı. Böylece Türklerin askeri ve siyasi gölgesinde edebiyat kültürü gelişmiş olan İran-Fars bürokratik zümrenin oluşumu sağlanmış oldu. Nizamü'l-Mülk bu zümrenin en zirveye çıktığı isim olarak görülmektedir. Benzer bir kişilik olan Raşideddin, Moğol İlhanlı döneminde İran'daki Fars bürokratik gücünü temsil edecektir¹².

12 Ünlü Sovyet tarih araştırmacısı S. G. Agacanov bu durumu şöyle tasvir etmektedir: "Gaznelilerle yapılan uzun savaşlar göçebelerin önemli kitlesinin Mikail b. Selçuk'un oğulları etrafında toplanmasına ve birleşmesine neden olmuştu. Uzun askeri sefer koşullarında bir zamanlar sadece savaş sırasında seçilen yönetim organları zamanla hâkimiyetin daimi müesseseleri haline aldılar. Selçuklu boylarının yönetim kademesinde ve kendi doğasında da önemli değişiklikler gerçekleşti. Askeri demokrasinin kalıntıları olan halk toplantılarının kaldırıldığı izlenimi verilmekteydi. Fethedilen bölgelerin gerçek hâkimleri durumuna gelen asker yöneticiler asilzade şurasında esas rolü oynamaya başladılar. Horasan ve çevre ülkelerin feodal hâkimleri ile kurulan birlik prosedürü kesin biçimde üstünlük sağladı. Bütün bunlar devlet bünyesinde yeni müesseselerin ve kurumların yavaş yavaş oluşmasına gerekçe oldu. XI. yüzyıl ortasında ve ikinci yarısında fetih savaşları esnasında nihai şeklini alan yeni bürokratik düzen kuruldu" (Ağadjanov 1991:58).

Bürokratik-ulema zümresi İran tarihinde varlığını hep yerel toplumdun yoksun biçimde Türk devletlerinin idari kademesinde divan işlerinden sorumlu bir kesim olarak sürdürmüşlerdir. Bu durum Şii ulema kesimin Fars dilli yapı içinde kökleşip 1850 yılında ciddi biçimde İran idaresi üzerinde etkin konuma gelene kadar sürmüştür. 1925 yılında Pehlevîler yönetime gelene kadar İran'da etnik anlamda bir Fars kimliğinde söz edilmez. Pehlevîler bu bürokratik kimliği İran'daki İranî gruplara mal ederek etnik bir yapıya dönüştürmüş ve Fars dilini resmi dil ilan ederek Orta Doğu'da yeni bir yapay ulusun oluşumuna çalışmışlardır. Bunu günümüz İran'ın da yapılacak küçük çaplı bir dilbilimsel ve antropolojik çalışma daha net biçimde ortaya koymaktadır. Bugün İran'da Farsça konuşan ve kendisine Fars adını yakıştıran topluluk kökenbilimsel bir sorgulamaya tabi tutulduğunda farklı bir etnik kimliğin uzantısı olduğu açığa çıkacaktır. Bu anlamda İran'da yapılan gözlemler sırasında bölgede Farsça anlaşılan ve Fars olarak görülen irili ufaklı binden fazla etnik topluluktan söz edilmektedir. Sadece başkent Tahran mahalleleri dilsel ve etniksel anlamda birbirlerinden ayrılmaktalar. Aynı durum İsfahan, Şiraz ve diğer İran şehirlerinde de geçerlidir (Lockhard 1960). Bu çevrenin en eski kuşaklarının Farsça bilmiyor olması bu açıdan çok daha düşündürücüdür. İran'da ve özellikle de İranî topluluklar arasında Farsçanın yeri, Kuzey Kafkasya'da özellikle de birbirleriyle anlaşma olanağı bulunmayan dağlı topluluklar arasındaki Rusçanın konumuna benzemektedir. Farsçanın son bin yıldan beri İran'da bürokratik dil olması, özellikle Şii ulemanın otoritesini hissettirmesinden sonra eğitim (medrese) diline dönüşmesi, saray dili olmasından dolayı edebi zümrece entelektüel kimliğin belirleyici özelliği olması dolayısıyla tercih görmesi bugünkü Fars etnik kimliğini belirleyen temel öğeler olarak görülmektedir. Öte yandan bu görüşün aksini iddia edenler ve bu türden açıklamalara karşı koyanlar bugüne değin İran'da en saf biçimiyle kültürel, folklorik, sosyolojik katmanları bünyesinde barındıracak ve Fars adını taşıyacak bir kesimi örnek olarak ortaya koymuş değiller. Bugün İran'da Fars kimliğini taşıyacak köy bile bulunmamaktadır. Bütün bunlar Fars adı altında tasarlanan etno-politik kimliğin kökenleri konusunda bize bazı ipuçları vermektedir. Kısaca, Fars kimliği bir amaca uygun oluşturulmuş karmaşık bir ulus kimliği olarak kendi araştırmacılarını beklemektedir.

İran Aydınlanma Hareketleri ve Fars Milliyetçiliğinin Oluşumu

Birinci (1804-1813) ve İkinci (1826-1828) Rus savaşları Kaçar devletine toprak dışında¹³ büyük mali ve insan kayıplarına da neden oldu. Savaşa değin İran

13 Kaçarlar yönetime geldiklerinde İran'ın genel yüzölçümü 3 milyon km² buluyordu.

nüfusunun esas çoğunluğunu oluşturan Türkler, bilhassa Abbas Mirza'nın Kaçar ordusunu Türklerden oluşturması üzerine nüfus dengesi Farslardan yana bozuldu. İran, savaş tazminatını ödemek için büyük miktarlarda borçlar almaya başladı. İngiltere ve Fransa'yla kurulan yakın ilişki bu ülkelerin sıcak para karşılığında şah hükümeti üzerinde yaptırım uygulayacak konuma gelmesine neden oldu. Rusya'nın da bu pazardan payını almak eğilimindeydi (Lenczowski 1949). Rusya, tazminatlarını toplamak için İran'a birtakım anlaşmalar önerdi. Ülke içinde de durum çok vahimdi. Babîler ayaklanması, Kaçar yönetiminin Türklerle karşı mesafeli davranmasına yol açtı. Bu ayaklanma heterodoks İslâm inancına sahip Türkleri hanedan karşısında yer alarak daha laik ve aydınlanmacı bir çizgiye iterken, ulemanın da ülke ve iktidar indinde itibarını sağlamlaştırdı (Kuznetcova 1983:199-231). Böylece, İran toplumu iki çizgide Türk ve Fars ulusallaşma sürecine girmiş oldu. Pehlevî rejimi bu oluşuma aşırı Fars milliyetçiliğini ekleyerek, günümüz İran İslâm Cumhuriyetinde de geçerli olan Fars etno-politik kimliğinin oluşumunu tamamlamıştır.

Geçen yüzyılın başlarında İran, Türk kökenli Kaçar hanedanlığınca yönetilen bir ülkeydi. Kaçarlar, eski bir Türk boyu olup, Safevî devletinin kuruluşuna katılmış boylar arasında gösterilmekteler. Bu konularından dolayı Safevîler döneminde büyük prestije sahiplerdi. Önceleri Çuğur Sa'd Beylerbeyliği topraklarında oturan Kaçarlar bölgenin Osmanlı idaresine geçmesi üzerine buraları bırakarak Aras'ın aşağısına göç etmişlerdir. Daha sonra Astarabad, Mazandaran bölgelerine yerleşmişlerdir. Kaçarlar kendi adlarını 1930'lu yıllara kadar korumuş olmalarına rağmen bazı kolları zamanla ana kitleden ayrılmış ve birer boy haline gelmişlerdir. XVIII. yüzyılda Ağca Koyunlu, Ağçalı, Şam Bayatı, Yıva, İğirmi Dört gibi Kaçar boylarına rastlanmaktadır. Hatta Halep Türkmenleri arasında Kaçar adlı bir boyda bulunmaktaydı (Sümer 1999b:183). 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümünden ve onun kurduğu Afşarlı devletinin çöküşünden sonra Kaçarlar merkezi hâkimiyetin kendi hakları olduğunu ileri sürerek mücadeleye başladılar. Bu alanda yapılan mücadeleleri 1795 yılında Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın İran'ın tamamını eline geçirmesiyle sonuç verdi. Ancak Kaçarlar İran'daki karşılıklarına çıkabilecek bütün zorlukları aşmalarına rağmen önce Rusya, ardından İngiltere engeline takıldılar¹⁴. Peş peşe yaşanan iki Rus savaşı (1804-1813 Gülistan Anlaşması,

14 Elimizde biri Rusya (RMDATA), diğeri Gürcistan (MDTA) arşivine ait olmak üzere Rusya'nın İran Türklerine karşı politikasını açığa çıkaracak iki belge bulunmaktadır. Belgelerde II. Katerina'nın emriyle Rusya'nın elçisi sıfatıyla Graf Bezborodno'nun Zendi hükümdarı Ali Murad Han'a götürdüğü planda, Rusya'nın İran'da herhangi bir Türk yönetimine karşı İranî kimlikli bir idareyi desteklediği belirtilmektedir. Bkz. (RMFATA, f. Gosudarstvennyy Arhiv, p. XXIII, d. 13, ç. 3, l. 315).

1826-1828 Türkmençay Anlaşması ile sonuçlanmıştı) İran'da Türk nüfusunun gerek askeri, gerek mali, gerek idari, gerekse de nüfus bakımından büyük kaybına yol açtı. Buna rağmen XIX. yüzyılın ortalarında İran'da yaşayan etnik gruplar arasında Türkler ilk sırada bulunuyorlardı. Bunu biri XIX. yüzyılın başlarına ait A. Dupré'nin (1819:455-464), diğer aynı yüzyılın ortalarına ait olan Lady Sheil'in (1856:396-401) İran'a ilişkin vermiş oldukları nüfus listelerine bakarak söylemekteyiz. Çağdaş tarihçilerin yorumuna göre, "Fars nüfus Türk nüfustan fazlaydı" tarzında açıklaması bu tarihi kayıtların ışığı altında yanlış değerlendirmeler olduğu açıktır. Bu araştırmacıların düşmüş oldukları yanlış değerlendirmenin temelinde, Türklerin kendilerine "Türk", karşıtlarına, yani Türk olmayan diğer bütün gruplara da "Tat" demesinde iletirilmektedir. Burada "Tat" kimliğinin kapsadığı bütün grupları "Fars" kabul etmek doğru değildir¹⁵. Nüfus bakımından İranî grupların Türklerden fazla olması kabul edilir bir görüş olsa da, bu bütün İranî nüfusun *Fars*¹⁶ olduğu anlamına gelmemektedir¹⁷.

Araştırmacı İsun Quar, XIX. yüzyıl ortalarında İran'ın sosyal yapısı üzerine çok önemli bir değerlendirmede bulunmuştur. Ona göre bu dönemde ülkenin sonraki geleceğini belirleyecek üç grup oluşmaktaydı. Bunlar sırasıyla şu gruplardı:

-Laikler: Türk kökenli ve Farsça konuşan iki kesime ayrılıyorlardı. Farsça konuşan kesim arasında Ermeni, Asurî ve Yahudi olanları da vardı. Bunlar Batıdan gelen akımları en fazla benimseyen kesimdi. Muhammed Şah'ın (1834-1848) ve ardından 1850 sonrasında Emir Kebir'in vezirlikten uzaklaştırılmasıyla (saray darbesiyle) bu kesim İran'daki geniş bürokratik ağı ellerine geçirmişlerdi¹⁸. Bazı istisnalar dışında Kaçarların sonuna değin İran'daki hükümet hep bu kesim içinden çıkacaktı. Bu

15 1927 yılın öncesine ait bölge kayıtlarında etnik anlamda *Fars* adı kullanılmamıştır. Zira *Fars* adı verilen kesim dilsel özelliğinden ve bürokratik yapısından dolayı isimle zikredilmekteler. Resmî İran tarihçiliğinde bütün İranî etnikleri Fars kimlikli gösterme ideolojik bakış açısı, maalesef Batı tarihçiliğince de yoğun bir destek görmüştür.

16 *Fars* adı tartışmalıdır. Bu ad bu haliyle Pers adının Arapça kullanımını oluşturmaktadır. Ancak dil bakımından Persçe ile Farsça arasında büyük farklar bulunmaktadır. Bisutun yazıtlarında *Pers* adı "süvari" veya *askeri* bir terim olarak geçer. Benzer bir açıklama Mes'udi'de de yer almaktadır. Ona göre, "Hidaram'ın on yedi oğlu vardı ve her biri cesur birer süvari idi (Fars). Ata iyi bindikleri için Förs diye adlandırılmışlardı" (2004: 132).

17 Kaçar başkenti Tahran'da Türkler ve İranî etnikler yaşamaktaydı. İranîlerin ticari ve bürokratik işlemlerde Farsçayı kullanmaları etnik kimlik açısından hiçbir zaman bir gösterge olamaz. Bugün dahi Tahran yerlileri mahalli özellikler taşıyan farklı bir etnik kimliği oluşturmaktadırlar.

18 Bu dönemin Hetrodoks Türk kimliğinin en büyük temsilcisi olarak Hacı Mirza Ağası'nın Kaçarlar ve Türkler üzerinde büyük ağırlığı söz konusuydu. Kendisi Muhammed Şah döneminde vezirlik makamının başında bulunmuştur. Onun vezirliği Usulî Şii ulemasının ve Fars dili Laik kesimin tepkisini çekmiştir. Konuyla ilgili bkz. (Mirza Muhammed Tagi Lisanü'l-Mülk, *Nasîhu't-Tevarîh*, I, Tahran (tarihsiz)).

kesim yoğun bir İngiliz desteği görmekteydi. Gerek Fars dilli ve gerek Türk kökenli bu laik kesim arasında 1920'li yıllara kadar kesin bir sınır yoktu. Her iki kesimin Batı'da eğitim alması önemli bir olaydı. Batı'daki gelişmeleri kendi ülkeleri adına savunmaktaydılar. Örneğin, Emir Ke-bir tarafından finanse edilen ve Batıdaki eğitiminin ardından devlet memuriyetine alınan Mirza Hüseyin Han Sipehsalar İran'da "mutedil monarşi rejimini" kurmak için çabalamış ve bu yönde ciddi bir kadro oluşturmuştu (Mustofi 1341:204; Ferhad 1325). 1920 sonrasında bu kesim arasındaki ayrım net biçimde ortaya çıktı. Türk kesim İran'ın devlet bütünlüğünü korumak koşuluyla İran'daki bütün halkları temsil edecek bir idare, eğitim ve yapıdan yanayken; Fars dilli kesim Pehlevî dönemi ideolojik kimliğinin savunucuları olarak belireceklerdi. Panfarsist söylemi oluşturacak ve savunacak kesim bunlardı. Laik Türk kesiminin son en büyük temsilcisi ise Musaddık olacaktır. Bu iki grubu birleştiren ögelerin (İran'ın toprak bütünlüğü, bağımsızlığı, laik rejim) olması yanlışlıkla aynı değerlendirmeye tabi tutulmalarına neden olmuştur.

-İslâmcılar: Bunlarda kendi içinde iki kesime ayrılmaktaydılar: Aydınlanmacı İslâmcılar ve Şii Usuli mollaları. Birincilerini Cemalettin Esedabadi ve onun fikir babası olduğu İttihad-i İslâmcılar oluştururken, ikincilerinin başında Tembeki (Tütün) Ayaklanmasıyla siyasi bir güce dönüşen Tahran uleması¹⁹ gelmekteydi. İttihad-i İslâmcılara göre, Batı ilmi alınmalı, ama İslâmdan vazgeçilmemelidir. Çünkü Batı uygarlığı ahlak ve manevi yönlerden İslâmın çok gerisinde kalmıştır. En büyük teorisyenleri Türk kökenli ve Afganî olarak ün kazanan Cemaeddin Esedabadi olmuştur. Ölümünden sonra İttihad-i İslâmcılar etkilerini I. Dünya Savaşı sonuna kadar sürdürdüler. Gerektiğinde "terör" eylemlerinin de mubah olduğuna inanan bu kesim cihan savaşında Türkiye'nin yanında yer almış, İran'daki İngiliz ve Rus işgalcilerine karşı savaşmıştır. Usuli ulema ise 1905-1911 Devriminde uğradıkları hayal kırıklığından sonra toplumsal örgütlenmelere giriştiler. Bu geniş yapılanma sonucunda İran İslâm Cumhuriyetinin ortaya çıkmasının mimarı olmuşlardır (Uyar 2004:242-247).

-Üçüncü kesimi ise İctimaiyyun Amiiyyun, yani Sosyal-Demokratlar oluşturmaktaydılar. Çoğunluğu Türklere, Gileklerden, Mazandaralılardan, Ermenilerden oluşmaktaydı. 1905-1911 Devrimi sırasında iki kesime ayrılacaklardı: Sosyalistler ve Ulusalçılar. Sosyalistler yoğun biçimde Bolşevik Rusya'nın etkisine girerken, Ulusalçılar Osmanlı İt-

19 En önemli temsilcileri Mirza Hasan Aştiyani olmasına rağmen Necef'te oturan ve bütün Usuli mollaların tarafından merci-i taklit olarak kabul edilen ve Irak'ta Samarra'da oturarak ulemayı yöneten Mirza Hasan Şirazi'ydi. Ancak, o, verdiği fetvalara rağmen siyasete pek karışmamış, Aştiyani kadar aktif olmamıştır. Aştiyani bir nevi onun görevlisi gibi İran ulemasını yönetmiştir. Zaten ölümünden sonrada kendisini merci-i taklit ilan etmiştir. Bkz. (Arjomand 1984: 228).

tihatçılar ve Azerbaycan Müsavatçılar yanında yer alacak, daha sonra Pantürkist damgasıyla suçlanarak ortadan kalkacaklardır. Sosyalistler İran Adalet Partisi kimliği altında örgütlenmiş, daha sonra Halkçılar (Tudeh) olarak etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Milliyetçiler Settar Han direnişinde yer almış, I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin yanında savaşa katılmış, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde (1918-1920) Tiflis ve Bakü'de örgütlenmiş, Hiyabani ayaklanmasının karşısında yer alarak Bolşeviklere karşı yoğun mücadele vermişlerdir. Müsavat hükümetinin yıkılışı ve Atatürk Türkiye'sinin Sovyetlerle kurduğu temas, Enver Paşa'nın Orta Asya'da öldürülmesi ve en nihayet Nisan 1920 işgali sonrasında İran'a sığınan Müsavatçıların Rıza Şah tarafından ortadan kaldırılması bu kesimin varlığını adeta tüketmiştir²⁰.

İran'ın son yüz yıldaki politik sürecine bu üç kesim damgasını vurmuştur. XX. yüzyılın başları bu üç siyasi gücün belirginleştiği, kendi içinde şekillendiği, İran'daki toplumu siyasal olarak yönlendirdiği bir dönemdir. Bu dönemde İran'daki Kaçar hanedanlığı sadece bir simge olarak kalmış, 1919 yılında yaptığı son bir atak üzerine İngilizlerin ve Rusların gazabına uğramıştır²¹. 1921 devlet darbesiyle Kaçar yönetimi tümenden etkisiz hale getirilmiştir.

Pehlevî Hanedanlığı ve Fars Dilli Bürokrasisinin Bir İşbirliği Örneği: Framasonluk

1921 yılında İngiltere'nin desteği ile gerçekleşen devlet darbesiyle, Türk şahı fiilen devlet üzerindeki bütün tasarruf hakkından men edildi. Seyid Ziyaeddin devlet başkanlığına, Rıza Şah Pehlevî ise savaş bakanlığına getirildi (Sabahi 1990:53-54). 1923 yılında ise Rıza Şah Pehlevî İran başbakanı ilan edildi. 1925 yılında ise İran Pehlevî hanedanlığının idaresi altına geçti ve bundan sonra İran'da Pehlevî idaresi başlamış oldu. R. Blaga'nın aktardıklarına göre,

20 Azerbaycan Milli Savunma Bakanlığı Arşivinde İran'da faaliyet gösteren Pantürkistler hakkında çok sayıda belge bulunmaktadır. Örneğin, bir belgede 1930 yılında Tebriz'de bulunan Müsavatçılar ile Ermeni ve Gürcü temsilcileri bir araya gelerek Bolşevik Rusya'sına ortak faaliyet göstermesini planlamışlardır. Ancak birlik Rusya'nın emriyle Rıza Şah tarafından 1931 yılında ortadan kaldırılmıştır. Bkz. (AR MTN Arşivi, Dosya No: 2, vr. 124-128).

21 Buna gerekçe, Ahmet Şah'ın İran adına gösterdiği son bir kurtuluş çabası olarak İngiliz yanlısı Vüskütî'devle hükümetini azledip İran'ı İngiliz sömürgeci ilan eden antlaşmayı geri çevirmeydi. Şah bununla da kalmamış, Müşavürü'l-Memalik başkanlığında oluşturduğu bir heyeti Paris Barış Konferansı'na göndermiştir. İran'ın konferanstaki çıkışı ise İngiltere ve Rusya'yı çok kızdırmıştır. Çünkü İran, Paris Konferansı'nda siyasi, hukuki ve ekonomik hak talep etmekteydi. Buna göre, Amuderya'ya kadar Orta Asya, Dağıstan'a kadar Kafkasya İran'a geri verilecektir. İran'ın devlet bağımsızlığına karşılmayacak ve ülkeye vurulan ekonomik zarar ödenecektir. Bkz. (Arhiv Vneşniy Politiki Rossiyskiy Federatsiya (AVP RF), Fond 094, Liste 37e, Papka 1, Dosya 362, vr. 101-106); (Amos 1919:749-754) Bu çıkış 1921 darbesini getirmiş, 1925 yılında da Kaçarlar hanedanlığına son verilmiştir.

“Cumhuriyet, laiklik vs. gibi sloganlarla ortaya çıkan Rıza Han, 1925'te İran'da son Türk sülalesi Kaçarlar son vererek kendini İran'ın şahı ilan etti ve Fars Pehlevî sülalesini kurdu. Pehlevîler iktidara gelir gelmez ülkenin servetlerini yağmalamaya ve halkın bütün özgürlüklerine saldırmaya başladılar. Bunun yanında devlet içinde din kademelerine büyük bir baskı dönemi başladı (Matthijis 2002:73). Fakat onların en önemli icraatı İngiltere'nin icat edip geliştirdiği Pan-İranizm-Fars şovenizmi devletin resmi ideolojisi olarak uygulamaya koymalarıydı. Pan-İranizm'in özü, İran'da İngiltere'nin sömürgeci çıkarlarını korumak ve temelini sağlamlaştırmaktı. Bu ise, İran'ın bütün tarihi boyunca federatif yapı ile yönetilmesi ve etnik yapısına tamamen ters düşmesine rağmen İngiltere'ye bağlı güçlü bir merkezi devletin kurulmasıyla gerçekleşecekti. Böylece, Pan İranizm'in en önemli idealleri arasında, başta Türkler olmak üzere İran'daki bütün gayr-i Fars halkları (nüfusun %60'ı) hızlı ve kesin bir şekilde Farslaştırmak ve İran'dan silmektir. Pan İranizm İran milletlerine indirilmiş en ölümcül darbe olup etkileri günümüze dek devam etmektedir”(Blaga 1997:210-211).

Gerçekten de sonraki gelişmeler Pehlevî idaresinin çok uluslu bir devleti, Fars milli devleti haline getirme politikası güttüğünü göstermektedir (Karpat 2003:545).

Pehlevîler, İran'da Pan-İranizm görüşleri doğrultusunda güçlü bir reforma gittiler. 1930 yılında Farsça devlet dili ilan edildi. Eğitimde, devlet dairelerinde, basın yayın faaliyetlerinde Farsçanın dışında başka bir dilin kullanılması yasaklandı. Pan-İranîst ideolojinin fikri alt yapısı hazırlanmaya başladı. Başını Ahmed Kavyanpur, Muhammed Cavad Meşkûr ve Cemaleddin Fakih'in çektiği düşünürler Pan-İranîst ideolojisi doğrultusunda yeni bir düşünce geliştirmeye başladılar. Buna göre, Fars milli kimliğinin öncülüğünde Fars kültür ve edebiyat değerlerini esas alan bir İran kimliği oluşturuldu. İran halkları 'İranlı ve Fars' kimliği ile kendilerini tanıtmaya mecburdular²².

Rıza Han, daha önce İngiltere yanında Gilan'da Cengeller hareketine ve Azerbaycan'da Türkiye yanında savaşan gönüllü birliklere karşı yürütülen askeri çatışmaların başında bulunmuştu. Eğitimsiz biri olarak bilinen Rıza Han İngiliz istihbarat birimleri tarafından iki yıllık bir eğitime tabi tutulmuş ve İngiltere'nin sadık dostu olarak eğitilmiştir. Seyid Ziyad'ın başkanlığı sırasında İngilizlerle yaşanan bazı sürtüşmeler Rıza Han'ın önünü açmış, 1923 yılında başbakanlığa terfi etmesine neden olmuştur. 1925 yılı sonunda ise onun emriyle toplanan İran parlamentosu Rıza Han'ı "İran'ın Şahı" ilan etmiştir.

22 Pan İranizm ideolojisinin gerçek kurucusu 1921 devrimini gerçekleştiren Seyid Ziya (Ziyaeddin) Tabatabaî olmuştur. Onun bu konuda görüşlerini içeren bilgi için bkz. Seyid Ziaeddin, *Novaya Epoha v İstorii Persii v Anglo-persidskiy Dogovor*, Bakı 1920.

Rıza Şah sanıldığı gibi kendi ülkesinin düşmanı değildi, Fars kimliğini benimseyenler için hatta eşine rastlanmayacak bir liderdi. O ve İran'daki Türk yönetimi karşıtları ortak bir amaç uğruna ittifak etmişlerdi. Bu ittifak İran'da Farslar dışında hiçbir kesimi memnun etmeyen bir anlaşmaydı. Fars kökenli olmadığı halde aşırı bir Fars milliyetçisi kesilen Rıza Şah, İran'da "tek dil ve tek millet" oluşturmak istemiştir. O bu amaçla daha başa gelir gelmez, İran'da Farsların yoğun olduğu bölgelere büyük yatırımlar yapmaya başlamıştır. Fars etnik kimliğini taşıyanlara da işsizlik ve diğer konularda güvenceler vererek onların gönlünü almayı başarmıştır. Pehlevî rejiminin başta kalmasının en büyük nedeni de güçlü bir dış desteğe sahip olması, Fars dilli bürokrasi kanadıyla sıkı işbirliği, İran'ın zenginliklerinin paylaşımı konusunda büyük finans gruplarıyla oluşturulan sıkı bağlarıdır. Bu gruplar İran'da localar halinde ciddi biçimde örgütlenmişlerdi. Bunların en etkili "özgür mason" manasına gelen framasonlar idi ki Rıza Şah politikalarında onlardan faydalanmıştır. Yardımına müracaat edilen kişilerden birisi de Ardaşir Ripurtar ve oğlu Şapur idi (Matthijs 2002:74). Daha sonra onları Bahaîler takip edeceklerdi.

Framason sözcüğü aslında İngilizce "free-mason" kelimesinden Farsçaya bozularak geçmiş bir kelimedir (Matthijs 2002:74). Özgür masonlar manasına gelmesine rağmen İran'da "serbest inşaat ustaları" gibi bir mana da kazanmıştır. Bu teşkilat aslında İran merkezli olmayıp XVIII. yüzyıl başlarında İngiltere'de örgüt yapısını almıştır. Küçük localar halinde teşkilatlanan bu gruplar liberal-burjuvazinin gücünü temsil ediyorlardı. İngiltere'dekiler 1717, Fransa'dakiler ise 1772 yılında birleşerek birinciler Büyük Loca, ikinciler ise Büyük Doğu adını aldılar. 1730 yılından itibaren de Rusya'da örgütlenmeye başlamışlardır. Rusya aristokrasisini de onlar oluşturmaktaydılar (Boşlaya Sovetskaya Entsiklopediya (BSE), 1938, XXXVIII,339). Masonlar, İngiltere'nin *Ost Hint Company* isimli ticaret şirketi ile birlikte Doğu'ya açılmış, kısa sürede başta Hindistan olmak üzere bir sıra Şark ülkelerinde örgütlenmeye başlamışlardır. Birer sermaye odakları konumunda olan bu güçler siyasi çevrelerle yakın temaslar halindeydiler. Sadece, 1752 yılında Hindistan'da 55 locaları bulunuyordu. Siyasallaşmış Fars etnik kimliğinin doğum yeri de burası olacaktı (Mahmud 1332:1512). Framasonlar İran'a Hindistan üzerinden nüfuz etmişlerdir.

XVIII. yüzyılda Hint, Büyük Doğu'nun aynasını oluşturmaktaydı. Her din-den, etnikten, mezhepten ve dilden kesimin yaşadığı bölge o dönemde Türk Babürlü imparatorluğunun yönetiminde bulunuyordu. Ancak, Hindistan her zaman için Avrupa'nın özel ilgisine mazhar olmuştur. Bölge önce Portekiz, daha sonra da İngiliz sermayesinin yatırım etkisi altına girdi. Zamanla,

Türk Babürlü hanedanlığı bertaraf edilip, Hindistan'da etnik temellere dayalı idari yapı geliştirildi. XVIII. yüzyıl ortalarında yarımada, İngiliz, Fransız, İtalyan Framasonlarının birinci dereceden yatırım merkeziydi. 1727'de Kalkutta ve Akra'da 27, Bombay'da ise 8 Framason örgütü çalışmaktaydı. Framasonlar, Hindistan'ın İngiltere tarafından işgalinin ve yarımadanın Britanya sömürgesine dönüşmesinin alt yapısını hazırlamışlardı. Localar oldukça etkili ve farklı çalışmaktaydılar. İçlerinde her meslekten insanlar, daha doğrusu uzmanlar bulunuyordu. Bunlar bölge halklarının dillerini, dinini, kültürlerini öğrenmekte ve araştırmaktaydılar. İlk öğrenilen Hint topluluk Tamillerdi, onları Marathiler takip etmişti. Aslında bu araştırmalardaki amaç, Hindistan'ın misyonerler aracılığıyla Hristiyanlaştırmak girişiminden ileri gelmektedir. Nitekim misyonerlerin ilk çalışmalarını dikkate alırsa yerel dillerde Hristiyanlıkla ilgili kitapların basımından, yayımından ve okutulmasından ibarettir. Hindistan Müslümanları dışında diğer bütün kesimler misyonerlerin etkisi alanındaydılar. Misyonerler, yerel Hint dillerini öğrendikçe, bu dillere uygun alfabeler hazırlamakta ve bu dilde Hristiyan dini edebiyatı yaratmaktaydılar. Örneğin, Marathi dilinin Latince alfabesi oluşturulmuş ve bu dilde 1616 yılında *Pura Hristiyanları* adlı bir eser basılmıştır (Priolkar trhsz 129-135).

Hindistan İslâm dünyasının da anahtarıydı. Çünkü o zamanlar İslâm dünyasının diğer kapıları Batının yüzüne kapalıydı. Dolayısıyla misyonerler ciddi anlamda ilk kez Müslüman cemaatlerini, onlar arasındaki mezhep farklılıklarını, tarikat ilişkilerini, din-devlet bağlantısını Hindistan'da gözlemleme olanağı buldular. Bu zamana kadar onların Osmanlı, Safevi, Orta Asya ülkelerine yaptıkları geziler bireysel bazda olup, geniş bir amacı yansıtmıyordu. Ama Hindistan'da Müslüman toplulukları gözlemleyenler sıradan insanlar olmayıp, Avrupa'da burjuvazinin en büyük savunucularıydılar. Her türlü yatırım olanaklarına sahip bu grupların kolektif gözlemi ve çalışmaları ile İslâm coğrafyasını gezen Batılı seyyahlar çalışmaları kıyaslanamaz. İlginçtir, Hindistan'daki misyoner grupların ve locaların ilgisini çeken Müslüman kesim Farslar olmuşlardır. Bu anlamda modern Fars dili edebiyatının doğum yeri Hindistan'dır denilebilir. 1780 yılında Hindistan'da artık Farsça çalışmalar, eserler, kitaplar ortaya çıkmaya başlarken, İran'da matbaacılık adına en ufak bir kıpırdama dahi yoktu. Bengal toplumu ve dili üzerine yapılan çalışmaların Farsça için başlangıç olduğu söylenmektedir (Storey 1933:457). Ancak, burada gözden kaçan bir husus bulunmaktadır. Fars adını ve kimliğini öne çıkaran bir etkenin varlığı söz konusudur. Avrupalı misyonerler Hint toplumları üzerine araştırmaları sırasında Gucerat bölgesinde Parsi topluluklara rastladılar. Bunları Zerdüsti inançlı olup, Müslümanlarca Geb-

ri olarak tanınıyorlardı. İslâm fetihleri sonrasında Hint bölgesine kaydıkları tahmin olunmaktadır. Zerdüş Avestası işte bunlar arasından derlenip ortaya çıkarılmıştır. Parsiler, doğubilimciler kadar İngiliz yönetiminin de büyük ilgisine mazhar olmuştur. Aralarından belli sayıda yetenekli öğrenciler seçilerek devlet desteği sayesinde Londra'ya gönderilmiş ve orada eğitim almışlardır. Bunlar daha sonra İngiliz Gizli Servis görevlisi olarak Doğu'da çalışacaklardır. Bunlar arasında en ünlüsü ise Reporter adıyla İran'da uzun yıllar çalışacak misyonerdir. Hindistan'da Parsi toplumun kalıntılarına rastlanması ve Avestai inançları korumuş olmaları, Batı tarihçiliğinde yeni bir bakış açısının oluşumuna neden oldu. Pers kimliğine dayalı bir İran ve Orta Doğu tarih anlayışının temelleri bu dönemlerde atılmaya başlamıştır. Yarımada Pers/Fars kimliği, edebiyatı, dili üzerine hummalı bir araştırma başlatıldı. Bizzat İngiliz valinin emri doğrultusunda Charles Wilkins Farsça kitap basımı için matbaa sorumluluğunu üzerine aldı. Kısa sürelik çalışmaları sonucunda 1781 yılında Kalkutta'da *İnşa-i hirkerni* adlı ilk Farsça kitabını bastı (Storey 1933:457). Eser ilk Farsça basılı eser olmanın dışında pek bir özellik taşımamaktaydı (Storey 1933:457). Ch. Wilkins, Farsça resmi belgeler ve çeşitli eserler de yayınlamıştır (Storey 1933:457-458). Yaklaşık on yıl içinde de Kalkutta'da Farsça çok sayıda eser neşredilmiştir. Yapılan neşirlerin Farsça eserler olmasına da önem verilmiştir. İlk Farsça edebi eserler arasında Hatifi'nin *Leyli ve Mecnun* (1788), Sadi Şirazi'nin *Nasihatnamesi* (1788), Hafız'ın *Divanı* (1791) bulunmaktaydı (Storey 1933:458). 1800'lerin başında Hindistan'da basılı eserlerden zengin bir literatür oluşturulmuştu (Storey 1933:458) Bombay'da basılan Farsça eserler belli bir misyona ve amaca hizmet etmekteydi. Eserler İran'a götürülmekte ve orada dağıtılmaktaydı. Bazı eserlerde eski Pers kimliğine vurgu yapılmakta, milliyetçi bir söylemi canlandırmaktaydı. Buna karşılık bu tür eserler İslâmi bir üslupla süslüdür. Örneğin, Bombay'da neşredilen *Dezahir ya da Eski Fars Peygamberinin Kerameti Yazmaları* adlı günümüze kadar ulaşan ve 1818 yılı baskılı eser bu özellikleri taşımaktadır (Bombay 1818).

Kalkutta'dan farklı olarak Bombay'da yayınlanan ilk Farsça kitapların içerik bakımından Orta Asya ve İran halklarının İslâm'dan önceki dini Zerdüştlük ile ilgili olması tesadüf değildir. Bu dinin en aşırı savunucuları, Arapların tabikinden kaçarak VIII. yüzyılda Horasan'dan, özellikle de Merv eteklerinden buraya, yani Bombay'ın yakınındaki Gucerat eyaletine göç etmişlerdir. Burada onlar gelecek kuşaklar için kutsal kitapları *Avesta'yı* ve Zerdüş öğretilerini asırlarca korumayı başarmışlardır. Bu Zerdüşti topluluk arasında Orta Asya ve İran halklarının İslâm öncesi kültürel, bilimsel ve yazınsal geçmişini çok iyi bilen ünlü bilginleri ve din adamları olmuştur (Yazberdiyev 1995:32-37,

54-87). Bombay'da neşredilen Zerdüşt öğretisine ait ilk Farsça kitaplar da bu bilginlerce hazırlanmış olmalıdır. Muhtemelen bu yayınların önemli bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. *İslâm Tarihi Üzerine Seçmeler* ve *Zerdüşt Öğretinde Kubbisinin Yokluğunu Kanıtlayan Risale* adlı eserler de bu türdendir. XIX. yüzyılda Bombay ve Kalkutta'da basımevleri çevresinde Fars kimliğini ve dilini paylaşan bir entelektüel zümre doğmuştur. Artık yayıncılık çalışmalarını Avrupalılar değil bunlar sürdürmekteydiler. XIX. yüzyılın başında Farsça kitap yayın, satın ve dağıtım işlerini Müslüman ve Zerdüştî bilginlerince, din adamları ve kitap tüccarlarınca gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bunlar genelde Farsça yazılı divan edebiyatının basımına öncelik tanımakta, bunun yanında tarihi içerikte eserlerde basmaktaydılar. 1828'de basılan Hafız'ın *Divan'ı*, Cami'nin *Yusuf ve Züleyha'sı*, Ahmed al-Gaffari'nin *Nigaristan'ı* (1829), *İskender'in Mirası* (1831), ve *Ferîşteler Tarihi* (1832) bunlara birer örnektir. 1820-1830'lu yıllarında Pun, Laknau Agra, Madras, Lahor ve Delhi şehirlerinde de Farsça kitap basımına başlanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İran'da kıpırdamaya başlayan aydınlanma rüzgârları sırasında İranlı entelektüellerin başvuru eserlerinin Hindistan basımlı eserler ve gazeteler olmasına şaşırılmamak gerekir. İşte misyonerler Hindistan ve İran'da kendi istedikleri anlayışta bir Fars dilli entelektüel zümrenin doğması için gereken kültürel ortamı oluşturmuşlardı. Hindistan'da basılan bu edebiyat Hindistan dışında İran, Orta Asya ve Kafkasya ülkelerine götürülmekteydi. Farsçanın medrese dilleri arasına girmesi dolayısıyla bu dilde okuma yazma bilen çevreler bu kitaplara büyük ilgi göstermekteydiler (Dmitriyev 1962:249).

İran'da Fars dilli bir entelektüel zümrenin ve Fars kimlikli bir sosyo-politik yapının oluşumunda 1800'lerin başından itibaren bölgede yaygın biçimde faaliyete geçen Framason örgütlerinin rolü büyüktür. M. Mahmud, bu tarihlerde İngiltere Büyük Locu tarafından görevlendirilmiş üç masonun İran'da faaliyetlere başladığından söz etmektedir. Buna göre, Tahran ve İsfahan'da mason örgütleri dahi kurulmuştu. T. Şahin'in de belirttiği gibi, "İran'da framason akımının karmaşıklığı, her şeyden önce masonların sır kuralına sıkı sıkıya bağlı kalmalarından, kendi çalışmalarına ilişkin yazı türünden geride her hangi bir belge bırakmalarında kaynaklanmaktadır" (İbrahimov 1967: 15). Yine Şahin, İran'da faaliyet gösteren framason derneklerinin İngiliz müstemleke politikasının bir parçası olduğunu belirtmektedir. Şahin'in çalışmaları İran'da ilk framason derneklerinin oluşum sürecini ve ilk üyelerini tespit etmemize yardımcı olmaktadır. Bunun dışında İngiliz belgelerine müracaat eden Ali Müşiri, A. Ferahani, M. Tabatabai ve diğer müelliflerin çalışmaları sayesinde İran'da faaliyet gösteren framason ağının varlığı su yüzüne çıkmıştır. Bunlardan A. Müşiri, framasonların kullandıkları şifreleri,

konuşmaları, maddi güçleri hakkında ilginç bilgiler aktarmaktadır. Bu çalışmalarından anlaşılan şu ki Avrupa'da eğitim göremeye başlayan İranlıların framason çevrelerce yakından takip edildikleri, büyük ilgi gördükleri, desteklendikleri ve en sonunda framason derneklerine üye oldukları anlaşılmaktadır. Framason derneklerine üye olan ilk İranlı, Asker Mirza olmuştur. O, Avrupa'ya eğitim almak için gönderilen öğrencilerden biriydi. Fransa'da eğitim aldığı yıllarda framasonlara katılmış Kasım 1808 yılında Filozofik adı locaya üye olmuştur. Asker Mirza daha sonra İran'a dönerek İsfahan'da bir mason derneği oluşturmuştur (İbrahimov 1967: 16). İranlı framasonların daha ziyade devlet kademesinde çalışan ve bürokratik yetkilerle donanmış Batı eğitilmiş kişiler olduğunu görmekteyiz. İran'ın İngiltere büyükelçisi Mirza Ebulhasan Han Şirazi bunlardandı. O, Haziran 1810 yılında Londra framason cemiyetine üye olmuştur. İran'da yenileşme akımının ilhamcısı ve Kaçar devletinin modernleşmesi için çaba harcayan veliaht Abbas Mirza Nayibü's-Saltana'nın 1817 yılında Avrupa'ya gönderdiği öğrencilerin büyük bir grubunun framason derneklerine katıldığını göreceğiz. Bunlar ülkelerine geri döndüklerinde, özellikle 1830 sonrasında İran bürokrasisinin üst düzey kademesinde yer almışlardır (İbrahimov 1967: 17). F. Ademiyyet'e göre, İran'a geri dönüşünden sonra çeşitli devlet görevlerinde bulunan Mirza Salehi'ni framason derneğine üye yapanlar Sir Persi ve d'Arzi isimli iki İngiliz olmuştur (İbrahimov 1967: 17). Ancak, gerçekte bunlar İngiliz kökenli olmayıp Hindistanlı Parsi asıllıdırlar. E. Brawn, Mirza Salehi, İran'da 1834 yılında ilk gazetenin redaktörü olarak tanıtılmaktadır (Brawn 1914:21). Framason örgütüne katılan bir diğer İranlı grup ise Mirza kardeşleridir. Rızakulu, Timur ve Necefku adını taşıyan bu üç kardeş 1834 yılında Londra'ya girmiş, 1835 yılında ise mason cemiyetine üye olmuşlardır. Bunlar, İran'da framasonluğun yapısını, çalışma koşullarını ortaya çıkaracak oldukça değerli bir eseri de yazmışlardır. *Rümüzu's-Seyaha* adını alan bu eser 1848 yılında yazılmıştır. Bu eser İran'da framasonluğun tarihinin öğrenilmesi açısından çok önemli bir kaynak konumundadır (İbrahimov 1967:17). Framason örgütlerine katılan İranlılar arasında önceleri Hristiyan olup daha sonra İslâmı kabul etmek zorunda kalan, daha sonra İngiliz masonlarının çalışmalarıyla yeniden Hristiyan olan Ermeni, Süryani kökenli kimselerin, Bahaîlerin, Zerdüştilerin ağırlıkta oldukları görülmektedir. Hatta bunlar arasında framason aileler de bulunmaktaydı. Adı, İran aydınlanmasının öncüleri arasında gösterilen Mirza Mülküm Han'ın framasonluğu hala tartışma konusudur. Onun ailesi İsfahan'ın Culfa bölgesinde oturan Müslüman olmuş Ermenilerdendir (Bayburtyan 1969). Babası Mirza Yakup Han, Rusya'nın İran büyükelçiliğinde tercüman olarak çalışmaktaydı. Mirza Mülküm Han Avrupa'da eğitim

almış, İran'da Ademiyet Cemiyetini kurmuştur. Bu cemiyet yapısı, çalışma şekli bakımından mason örgütlerinin yapısını esas almıştır. Mason örgütlerinin işleyişini öğrenmek için Mirza Mülküm'ün mason olması gerekmektedir. Nitekim W. Blunt onunla ilgili şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "Ben (Mirza Mülküm Han) Avrupa'da eğitim aldığım sırada Hristiyan dininde inancın sırlarını öğrendim, framasonların gizli örgütleriyle tanıştım" (Blunt 1907:83). Bu açıklama, Mirza'nın framasonlarla belli düzeyde ilişkisinin olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde framason kökenli aydınların İran'da üst düzey devlet kademelerinde kökleştiği görülmektedir. Hatta bazı araştırmalar İran uleması arasında framasonların olduğunu göstermektedir. 1905-1911 İran "meşrutiyet" devrimi sırasında ihtilali destekleyen dini kesimin başında duran Tabatabai'nin mason olduğunu biliyoruz. Hatta onu devrimcileri desteklemekten vazgeçiren gücün de yine masonlar olduğu bir gerçektir (İbrahimov 1967:20). Bütün bunlar, framasonların İran'da İngiltere'nin gölgesi altında bir yönetim biçimini oluşturmak için hızla örgütlendiklerini ve devlet kademesinde etkin bir güç olduklarını ortaya koymaktadır. Örneğin, kendisi de bir mason olan İngiltere'nin İran'daki diplomatik görevlisi Arthur Harding daha sonraları şunları yazacaktır: "Tahran'da kurulan İran locası İngilizlerin Büyük Locasının himayesine girmek ve destek almak hakkında bana müracaatta bulundu". Ona göre, "İran'ın en gözde devlet adamı İngiliz yanlısı Nasirü'l-Mülk" de bir masondu (Harding 1928:77). Nasirü'l-Mülk aslen Hamedanlıydı. 1898 yılında Eminü'd-Devle hükümetinde maliye bakanı olmuştur. Daha sonra görevinden alınıp Hamedan "hâkim"liğine getirilmiştir. Ağustos 1907 yılında İran başbakanlığı görevine getirilmiş, Aralık 1911 yılında İran'da millî meclisin kapatılmasını gerektirecek kararlara imzasını atmıştır. Onun başbakanlığı sırasında çok sayıda framason üyesi, Avrupa eğitilmiş aydın devlet kademesine alınmıştır. Bunlar daha sonra İran'da uzun bir süre söz sahibi olacak, Pehlevî rejiminin altyapısını hazırlayacak olan Vüsukü'd-Devle, Müşirü'd-Devle adıyla anılan Abü'l-Hasan Pirniya, Hasan İsfendiyari Muhteşemü's-Saltana, Muhammed Ali Firuği Zekâü'l-Mülk ve Ahmet Kavamü'l-Saltana idiler. İlginçtir, Nasirü'l-Mülk ve ardından Samsamü's-Saltana hükümetinde yer alan bakanların neredeyse tamamına yakını framasondu (Şahabadi 1378). Nitekim Nasirü'l-Mülk hükümetinden 1979 yılına kadar hemen hemen bütün İran hükümetleri mason kökenli başbakanlardan ve bakanlardan oluşacaktır. Muhammed Rıza Şah döneminde aralarında mason olmayan bakanların yer almadığı hükümetler bile kurulmuştu. Nasirü'l-Mülk'ün Temmuz 1906 tarihli dini lider Mirza Seyit Muhammed Tabatabai'ye yazdığı mektup bu bakımdan çok

önemlidir. O, mektubunda “meşrute yanlısı” olduğundan söz etmesine karşılık “İran’da devrim için daha erken” olduğunu, bunun için okulların sayısının artırılmasının, “aydınlar zümresinin oluşturulmasını” ön koşul olarak göstermekteydi (Kesrevi 1359:90). Nasirü'l-Mülk’ün en büyük icraatıysa, ordu içinde Kaçar hanedanlığını destekleyen, Rus ve İngiliz karşıtı Türklerin görevine son verilmesidir (İvanov 1957:496). Yukarıda sözü edilen Fars dilli laik çevrenin başını bu framason kökenli grupların çektiği görülmektedir. Nitekim framasonların İran’da devlet kademesini ele geçirmesi ile İran hükümetlerinde aşırı bir İngiliz yanlılığı görülmektedir. Bunu sonucu olarak da Vüsükü'd-Devle hükümeti 1919 anlaşmasına imza atmakla İran’ın resmen İngiliz sömürgesi olduğunu ilan etmiştir. Ahmet Şah buna karşı çıktığında bir darbeye bertaraf edilmiş, yerine önce Seyit Ziyaeddin, ardından da Rıza Han getirilmiştir.

Framason kökenli İran’daki Fars dilli aydınlar ve bürokratlar İran’a Fars etno-politik kimliğinin taşıyıcılığını yaptılar. Böyle bir kimlik anlayışı daha İngilizlerce Hindistan’daki Parsi topluluk ölçü alınarak teoriye dönüştürülmüştür. Daha sonra bu İslâmî yapıyı da içine alarak İran’daki Fars dilli topluluklara yakıştırıldı. Pehlevî rejimi bu yapı üzerine inşa edilerek, onun daha da gelişimini sağladı. Pehlevî rejimi bütün atılımlarında Fars etno-politik yapıyı baz almıştı. Bu politikanın temelinde İran nüfusunu şehirli topluma dönüştürmek yatmaktadır. Nitekim Rıza Şah döneminde temelleri atılan ve hızla tırmanışa geçen İran’ın sanayileştirilmesi bu doğrultuda planlanmış başarılı bir girişimdi.

Rusya ve İngiltere’nin Fars Kimliğini Diriltme Çabaları

Fars siyasi kimliği, kültürel kimliği kadar etkili olmamıştır. Selçuklulardan Kaçarların sonuna kadar, yani 1040-1925 yılları arasında Farslar devletin hep ikinci unsuru olarak kabul edilmişlerdir. Bürokrasinin belirli dairelerinde çalışma fırsatı bulan Farsların edindikleri en yüksek mevki vezirlik olmuştur. Moğol kökenli İlhanlılarla birlikte kültürel alanda Türkçe karşısında gerilemeye başlayan Fars kimliğini diriltmek çabaları Rusların ve İngilizlerin siyasi bir çabası olarak gündeme gelmiştir. Bunda Nadir Şah Afşar’ın (1736-1747) (Lockhart 1938). İslâm mezhepleri arasında uygulamış olduğu uzlaşmacı tavrı ve bunun sonucunda Fars kültürü üzerinde Türk etkisinin kalkması etkili olmuştur (Topaloğlu 1993: 317-349). Nadir Şah’ın Sünni İslâm ile Şii İslâm arasında ortak bir mezhep arayışı, çoğunluğunu Fars ulemasının oluşturduğu Caferi On İki İmamlı Şii mezhebinin yükselişine neden olmuştur. Çünkü İran’daki Türkler, özellikle de Azerbaycan Türklerinin kabul ettiği Şii anlayış Kızılbaş veya Alevî niteliği taşıdığından Sünni İslâm tarafından kabul görmemekteydi. Nadir Şah’ın Fars Caferi On İki İmamlı Şiiliğin önünü açan, Türk heterodoks-İslâmın önüne geçen siyaseti, İran Türklerinin tama-

mına yakınıni oluşturan Azerbaycan Türklerinin laik ve modernist kimliğe bürünmelerine, buna karşılık Fars Şiiliğinin kökleşerek sömürge karşıtı tepkileri de arkasına alarak güçlenmesine neden oldu.

Fars Caferî On İki İmamlı Şiilik ve Fars unsurunun milli yapısını esas alan ilk oluşum, Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Şiraz bölgesinde ortaya çıkan Zendî hanedanlık tarafından ilke edinildi. Bunda İngiltere, Fransa ve Rusya'nın önemli rolü olmuştur. Her üç devlet bölgedeki Türk unsurundan rahatsız oldukları için yerleşmiş bir Fars oluşumunu İran'da meşru kabul edeceklerini beyan etmişlerdir. Bu meşruluğa dayanarak Zendiler, Osmanlıların İran'da ortaya çıkan Türk hanedanlıklarla ilişkisini de büyük ölçüde engellemişlerdir²³. Ancak, Rusların ve İngilizlerin Zendi hanedanlığına Fars devlet kimliği kazandırmak çabaları başarılı olmadı. Türk Kaçar hanedanlığı İran'ın tamamını eline geçirince dini ve milli duygularla onarılmak istenen Fars kimliği bir yüz yıl daha sekteye uğradı. 1830 yılında İranlı Türkler arasında yayılan Babilik hareketi (Upton, 1970:10-11; Amanat, 1989; *Cenubi Azerbaycan Tarihinin Oçerki (1828-1917)*, 1985: 41-45) sonucunda ülkedeki Kızılbaş Şii kimliğine devlet tarafından son bir darbenin daha vurulmasına neden oldu. Bu olaydan sonra Türkler tümenden İran'daki siyasi yönetim karşısında yer alarak laik, modern ve demokrat düşüncelerle beslenmeye başlanırken, Farmlar İngiltere'nin de desteği ile milliyetçi ve radikal bir çizgi izlemeye başladılar. Bu temel ayrışım İran'da asırlardır sürdürülen Türk-Fars ortak yapısının bozulmasına neden oldu. İngiltere'nin baskısıyla Fars kimliği bazı şanslar elde ettiyse, kendileri de bir Türk olan Kaçarlar Türk kimliğini engelleyici tedbirler aldılar. 1905-1911 İran Devrimi bu gerçeği su yüzüne çıkardı (Hesenov 1986). Böylece, İran'da Türkler, genel anlamda Türkler ile Farmlar arasında uzlaşmaz milliyetçiliğin tohumları atılmış oldu. İran'ın son yüz yıllık tarihi Türkler ile Farmların siyasi, ideolojik, kültürel çatışmasından ibarettir. Aralarındaki ortak nokta her iki tarafın da İran'ın tamamına hakim olmak düşüncesidir. Birbirlerini dışlayıcı ve etnik bölgelere ayrılarak kendi milli devletlerini oluşturmak gibi tutumlarının olmamasıdır²⁴. Bu çatışmada Türkler demokratik, milli ve aydınlanmacı bir sistemden yana tavır alırken, Farmlar milliyetçi ve Şii radikal çizgide yer almışlardır. Farmların milliyetçi kimliği Türk kökenli idareye karşı bir tepki olarak İngilizlerin ve Rusların bölgedeki politikası sonucunda şekillenirken, Şii radikal yapıları da İngiliz ve ABD sömürü sistemine karşı tepki olarak ortaya çıkmıştır.

23 Rusya Devlet Arşivinde yer alan çok sayıda belge bunu kanıtlamaktadır. Bkz. *Rusya Merkez Devlet Askeri Tarih Arşivi*, f. 52, d. 331, ç. IV, l. 20;

24 Azerbaycan'da kurulan Azadistan (1920) ve Azerbaycan Milli Hükümeti (1946) bile açıklamalarında faaliyetlerini İran'ın tamamına yaymak düşüncesi hakimdir.

1919 yılında İran'da Vüsuku'd-Devle hükümeti İran'ın İngiltere'nin sömürgeci olduğu hakkında resmi anlaşmayı kabul etmesi Türk Kaçar hükümdarı Ahmed Şah'ın büyük tepkisiyle karşılaştı. Şah, Vüsuku'd-Devle kabinesinin istifa etmesini istedi. 1920 yılında Vüsuku'd-Devle hükümeti istifa etti. Yerine Müşirü'd-Devle yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi (İbrahimov 1963:181)

Bunun üzerine İngiltere 1920 yılından başlayarak Türk hanedanlığına son verip, Fars milliyetçiliğini esas alan bir idarenin İran'da iş başına gelmesi için darbe hazırlıklarına girişti. Böyle bir yönetim için Rıza Pehlevî seçildi. 1921 yılında düzenlenen hükümet darbesiyle Seyid Ziya devlet başkanlığına, Rıza Han ise savaş bakanlığına atandı. 1923 yılında ise Rıza Han başbakanlığa seçildi. Beş yıllık İngiliz istihbaratı ile yapılan yoğun çalışmadan sonra 1925 yılında Kaçar hanedanlığına son verilerek yerine Fars milliyetçiliğini siyasi bir amaç edinen ve İran'ı İngiltere'nin tam sömürgeci ilan eden Pehlevîler hakimiyete getirildi. Rıza Şah Pehlevî ilk milli Fars devletinin kurucusudur. Rıza Şah'ın siyaset anlayışı Pan-İranizm ve Pan-Farsisizmi esas almaktaydı. Buna göre, İran'daki Farslar dışındaki etnik kimlikleri hızla Farslaştırmak ve İran'daki gayri-Fars unsuru ortadan kaldırmaktı. Bu amaçla, Rıza Şah önce Farsçayı devlet dili ilan etti. Yerel dillerde eğitim yapan okulları, basın ve yayını kapattı. Etnik gruplara göre ayrılmış bölgeleri ostanlar arasında parçaladı. Devlet yatırımlarını genelde Farsistan ve İran'ın güney-batı bölgelerine yapılmasını sağladı. Böylece, ülke içinde yeni göç dalgalanmalarına ve bu sayede demografik değişime fırsat tanımış oldu (*Azerbaycan Dergisi*, 1356, 8/21); İran'da Fars milliyetçiliğine dayanan ve Pan-İranist anlayışlı tarih yazımına ve düşüncesinin geliştirilmesine çalışıldı. İngiliz araştırmacılar sayesinde İran tarihi, dili, edebiyatı, kültürü Fars kimliği merkezinde oluşturuldu ve bu anlayış Avrupa'ya taşındı. Bugün Avrupa'daki İran araştırmalarının %80'i bu olguyu esas almaktadır. Pan-İranist ve Pan-Farsist ideolojinin temel tezleri ve görüşleri Ahmed Kavyanpur, Muhammed Cavid Meşkûr ve Cemaleddin Fırak tarafından oluşturulmaya başlandı(*Cenubi Azerbaycan Tarihinin Oçerki*, 1985: 9)

İkinci Dünya Savaşı arifesinde Rıza Şah'ın Almanya'dan yana tavır alması neticesinde, 25 Ağustos 1941 yılında Sovyet Rusya ve İngiltere İran'a askeri müdahalede bulunarak Rıza Şahı devirdiler. Kızıl Ordu Güney Azerbaycan'ı, İngiltere ise Merkezi ve Güney İran'ı ele geçirdi (*Pravda Gazetesi*, 26 Ağustos 1941; Kermanî, trhsz:s. 75). 1941 yılında istifaya zorlanan Rıza Şah ülkeden ayrıldığında dünyanın en zengin insanlarındandı²⁵.

25 R. Blaga, *İran Halkları*, s. 211, n. 439'da Rıza Şahın yurtdışında 360 milyon dolar, İran'da ise en az 44.000 tapulu köyü ve arsasının bulunduğunu söylemektedir. Bizzat Mazandarn, Gilan ve Türkmenistan ostanlarının geliri şahın cebine akmaktaydı.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyet Rusya'nın 1946 yılında bölgeyi terk etmesi üzerine İran ABD'nin kontrolü altına geçti. Ancak 1950 yılında Türk asıllı Dr. Musaddık'ın kurduğu Ulusal Cephe yönetimi eline geçirerek İran petrollerini millileştirdi, ülkede siyasi ve sosyal özgürlüklerin sağlanmasında önemli tedbirler aldı. Ancak Musaddık hükümetinin bu siyaseti ABD'nin rahatsızlığına neden olunca 1953 yılında CIA destekli yapılan darbe ile Musaddık yönetimine son verildi, daha sonra darbe yüzünden bir ara İran'dan kaçan Muhammed Rıza Pehlevî yönetiminde diktatörlük rejimi tekrar kurulmuş oldu. ABD, İran'daki kontrolü tümenden ele geçirmek için SAVAK istihbarat örgütünü kurmuştu (İvanov 1977).

Pehlevî yönetimi İran'ın büsbütün İngiltere ve ABD'ye bağlanmasına neden olmuş ise de Fars kimliğinin oluşumunda büyük rol oynamıştır. Ancak ülkenin ABD'nin tam sömürgesi konumuna düşmesi Fars Şii radikal kesimlerin büyük tepkisini çekmiştir. Humeyni'nin başkanlığında gerçekleşen İslâm Devrimini oluşturan Şii radikal kesim, Fars milliyetçiliği anlayışında Pehlevî rejiminin politikalarını tümenden benimsemiştir.

Böylece, Fars milli kimliği İngiltere ve Rusya'nın öngördüğü biçimde şekillenerek, 1979 yılından sonra Şii bir yapı kazanarak, son 80 yıl boyunca İran'da tek taraflı siyasi, sosyal ve kültürel bir baskı unsuru olarak hüküm sürmektedir.

925 yılına kadar devlet bazında İran'ın asli unsuru olarak kabul edilen Türkler, 1850 tarihinden itibaren İran'da ortaya çıkan bir dizi siyasi gelişmeler sonucunda itibar kaybına uğrayarak (hanedan kimliği dışında), yerini Farsça konuşan İranî unsurlara yakıştırılan "Fars kimliklilere" bırakmıştır. Pehlevî hanedanlığı döneminde (1925-1979) ve İran İslâm Cumhuriyeti'nin kuruluşu sonrasında Türkler bütün etnik haklardan yoksun bırakılarak ikincil konuma itilmişlerdir. Oysa Türkler, son 80 yılda tanıtıldığı gibi İran'da azınlık olmayıp nüfus, coğrafya, dil ve kimlik bakımından İran'ın birincil unsuru olmuşlardır. Ülke nüfusunun en az %40'lık oranına sahip olan Türkler²⁶ Fars dilli İranilerle birlikte İran'ın iki büyük etnik kesiminden birini oluşturmaktalar. 1925 yılında İran'da iktidar yapısının Pan-İranist ve Fars milliyetçisi söylemlere göre şekillenmesi Türkleri karşı cephede yer almaya zorlamıştır.

Özellikle İran bölgesine yurt tutmak veya bir geçiş sahası olarak kullanma amacı ile gelmiş olan Türklerin torunları olan Azeri Türkleri, Kaşgaylar

26 1991 yılında İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin sayısı 20 ile 25 milyon arasında gösterilmektedir. *Ana Dili Gazetesi* 06.06.1989; *Edebiyat ve İnce Sanat* 20.10.1989. Hatta İran'da yayınlanan *Keyhan* gazetesinin muhabiri Asker Mövahid, *Edebiyat ve İnce Sanat* gazetesinin 26.10.1990 tarihli sayısında ise bu rakamı 30 milyon olarak ifade etmiştir. Bu konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Aygün Attar, *İran Türkleri*, Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Ocak 2004, ss. 39-63; Ş. Tagiyeva, *1978-1979. İller İran İnkılabından Sonra Cenubi Azerbaycan'da Milli Hukuklar Uğrunda Mübarize*, Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri, Baku 1991, s.145.

ve Halaçlar İran'ın günümüz demografik yapısında önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu Türk topluluklarından Azeriler diğer Türk menşeli topluluklara göre daha fazla bir nüfusa sahip olmaları ve hayat tarzı olarak tamamen yerleşik bir hayat tarzını benimsemeleri sonucunda gelişen entelektüel beceriler sayesinde İran tarihinde daha etkin bir konum elde ettiler ve bu durumları da hala sürmektedir. Biz aşağıda bu Türk topluluklarını ana başlıklar altında incelemeye gayret edeceğiz. Azerbaycan Türkleri, bu dönemde tarafsız bir kimlik olarak değil, savaşılan taraf olarak Rusların karşısına çıkmışlardır. Kaçarların Azerbaycan sınırları dışında Tahran'ı başkent yapması ve Farsçanın devlet bazında yaygın olarak kullanılması, Kaçar hanedanı boyu ile birlikte İran'daki diğer kalabalık Türk kimliğinin Pehleviler döneminde geliştirilen İran eşittir Fars mantığı ile yargılanıp dışlanması için bir mazeret olamaz. Bu dönemde (ve her dönemde) Azerbaycan Türkleri ile İran Türkleri arasında (Türkmenler ve küçük Halaç ve Horasan grupları çıkmak koşuluyla ki söz konusu dönemde hiçbir aktiviteleri bulunmuyordu, aksine Türkmenler dışında (mezhep ayırımından dolayı) diğer iki grup da İran Türklüğünün bir parçası kabul edilmekteydiler) dinsel, kültürel, siyasal, askeri ve en önemlisi dilsel farklılığı belirleyecek en ufak bir tarihsel kanıt gösterilemez. Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçiliğinde yaygınlaşan ve etkisi günümüzde anormal biçimde yükselen başkent Azerbaycan sınırları dışına çıktığına göre, I. Şah Abbas sonrası Safevî, Afşar ve Kaçar devletlerini İran-Fars kimliği ile suçlamak tarihsel bir mantıksızlıktır. Bütün ulusların tarihinde bu türden süreçler bir devletin imparatorluk süreci olarak değerlendirilirken, Rus-İngiliz siyasal aklı ve onların etkisiyle şekillenen "Panfarsist" ve "Azerbaycanlılık" tarih anlayışında bu bir "çöküş", "eziklik" olarak gösterilmektedir. Bütün bunlar, tarihsel algımızın ne denli yıpratıldığının birer göstergesidir.

İranîlik ise hiçbir zaman Fars anlamına gelmez. Tarihte bir Fars yazınından, Fars bürokratik saray kimliğinden söz edilebilir, ancak Fars etnik kimliğinden söz edilemez. Çünkü bu kimlik Farsça konuşan İranî topluluklara sonradan dayatılmış yapay bir kimliktir. Büyük ölçüde İngiliz ve Rus siyasal aklından beslenen, Orta Doğu Türk kimliğini yok etmeye yönelik, Fars kimliği ile İranî grupları Türklerin önüne çıkaran bir bakış açısından beslenmektedir. Söz konusu mevcut İran resmi tarih anlayışında Fars kimliğini Pers ve Sâsânîlere bağlayan görüş kısaca bir "masaldan" ibarettir. Zira bu görüşü kanıtlayacak özelliklere sahip hiçbir ciddi kaynak bulunmamaktadır. Midya, Pers, Sâsânî kimliğinin İranîlikten besleniyor olması, Fars kimliğinin de İranî kimlik içinde yer alması bunların devamlılık gösterdiği anlamına gelmez. Dilbilimsel olarak Farsça ile Persçe arasındaki bağ bir kere dilbilgisi açısından büyük

bir kırılma göstermektedir. Persçede dili belirleyen dişil ve eril özellikler, Farsçada bulunmuyor. Öte yandan bugün İran'da yaşayan İranî azınlıkları folklor, dil, kültürel yapılarında korunan Med, Elam ve Sâsânî unsurlarının hiçbiri Fars kimliğinde gözükmemektedir. Fars kimliği yazınsal bir gücü arkasına alarak ancak Sâmânîler döneminde Orta Asya üzerinden Tacik kimliği bünyesinden koparak (ki bununda tam olarak belirlenmesi güçtür) İran'a Türklerden dahi (Selçuklu öncesi Türkler söz konusudur) geç bir dönemde nüfus etmiştir. Fars bürokratik saray kimliğini ve dilini dahi İran'a taşıyan Selçuklular olduğu halde mevcut İran resmi tarih yazınında bütün bir Selçuklu mirası "eşkıyalıkla" suçlanmaktadır.

Pehlevilerin Uyguladığı Bir Politika Olarak: Farslaştırma

Pehlevî yönetimi 1930'lu yıllarda İran'ın genelinde uygulanmasını öngördükleri Farslaştırma politikasına başladılar. Özellikle, devlet bütçesinden Farsçılık propagandası yapan edebiyatçılara, tarihçilere, eğitimcilere ve sanatçılara büyük bir bütçe tahsis edildi. 1930 yılında şah hükümetinin bu yönde aldığı karar şu başlığı taşımaktaydı: "toplumsal düşüncenin eğitimi". Bu 1931 yılında Sovyet Azerbaycanı'nda uygulamaya konulan "Leninist aydınlar sınıfı" oluşturulması politikasının İran ayağını oluşturmaktaydı. Farsçılık politikaları o denli etkiliydi ki Sovyet Azerbaycanı'nın birinci sekreteri Mir Cafer Bağirov bile Stalin'e gönderdiği gizli mektubunda İran Türklerinin durumundan yakınmaktaydı:

"Rıza şah diktatörlüğü döneminde Azerbaycan halkı sadece üst düzey devlet görevlerinden değil, orta ve alt kademedeki memurluklardan da uzaklaştırıldılar. Aynı durum orduda da söz konusudur. Üst düzey askeri makamlarda Azerbaycanlılara az rastlanılır. Fars dilinin devlet dili olarak ilan etmekle şah, Güney Azerbaycan'daki devlet yönetim merkezlerini Farslaştırmak eğilimindedir. Okullarda Azerbaycan dili tümüyle yasaklanmış, eğitim Farsça yapılmaktadır. Yerel yönetimlerde bütün resmi yazışmalar Farsça yürütülmektedir. Üst düzey yöneticilere Azerice hitap etmek yasaktır"²⁷.

Pehlevî yönetiminin uyguladığı bir diğer politika ise eyalet ve bölge sınırlarını değiştirmek, ülkeyi daha küçük birimlere ayırarak merkezi hükümetin yerel idareler üzerindeki kontrolünü artırmak ve böylece Fars olmayan topluluklar arasındaki bölgesel iletişimi kesmektir. Buna göre, 1938 yılına kadar dört büyük eyalete ayrılan İran, 10 ostanaya ayrıldı. Bu yapılırken, etnik sınırlar gözetilmedi. Ostanlar şehristanlara, şehristanlar da *bağı*lara ayrılıyordu. Buna göre, 1938 yılında İran'da 10 ostan, 49 şehristan ve 290 bağı ortaya

27 AR SPİHMADA, fon 1, liste 89, dosya 108, vr. 27. Bu belge C. Hesenli'nin *Güney Azerbaycan Tehran-Baki-Moskva Arasında*, s. 31'den alınmıştır.

çıktı. İran'ın dört eyalete ayılması eski bir Pers politikası olup, Türkler tarafından devralınmıştı. Buna göre, İran hükümdarları dört cihetin (doğu, batı, güney, kuzey) hâkimleriydiler. Ancak, ülkenin ostanlara bölünmesi İran'daki topluluklar arasında etnik, bölgesel, kültürel ve tarihi yapının bozulması demektir. Buna göre, Kaçarlar döneminde şehzadeler ülkesi olan Azerbaycan, merkezleri Tebriz ve Urmiye olmakla iki ostanaya ayrıldı. Ostanlara ayırma politikası yapılırken bölge adlarının kaldırılmasına da dikkat çekilerek, ostanlar sayılarla ifade edilmişti

Farslaştırma politikası eğitim yolu ile de yapılmaktaydı. Örneğin; Azerbaycan'da eğitim için ayrılan gelirin %80 ile %85'i şehir okullarına harcanmaktaydı. 1956 sayımına göre Azerbaycan'da oturan nüfusun ancak %7'si okuma-yazma biliyordu. Nüfusun %76'sının köyde yaşadığı bir bölgede eğitim harcamalarını şehirlere aktarılması merkezi yönetimin eğitim alanında düzensiz bir yol takip ettiğini göstermektedir. İlginç, olan 1946 yılı kayıtlarına göre okuma-yazma oranlarının %6 oranında arttığı Azerbaycan'da en büyük yükselişin kadınlar arasında görülmesiydi²⁸. Eğitimde az da olsa görülen yükselişe rağmen, Tahran'daki Fars matbuatı hâlâ Azerbaycan'da eğitimin Türkçe yapıldığından şikâyet etmekteydi. 1962 yılında Azerbaycan'ın eski maarif vekillerinden E. Amuhte'yle yapılan bir röportajda, vekil bu konuda şöyle dert yanmaktadır: "Bu dönem süresince (1953-1960 yıllarını dikkate alarak) Azerbaycan kültürde ve eğitimde büyük ilerlemeler sağlanmış olmasına rağmen Farsça Türkler arasında yayılamamıştır" (*Handenihan*, 11.IX.1962/9).

Bir başka konuşmasında ise Amuhde, Türkçenin yaygın olarak bu bölgede kullanıldığına dikkat çekerek (*Handenihan*, 11.IX.1962/13).

Fars makamları bunun, Dr. Musaddık'ın politikalarından kaynaklandığını vurgularlar. Musaddık, İran için federal bir yapı öngörüldüğünden, Fars olmayan topluluklara karşı ılımlı bir siyaset izlemekten yanaydı. Kendisinin Türk olması, bu konuda suç ortağı sayılmasında da rol oynamıştır. Sorun, her yıl hükümetin ve şahın önüne gelmekteydi. 1963 yılında hükümet yeni bir eğitim seferberliği projesiyle ortaya çıktı. Buna göre, İran'da "Eğitim Orduları" kurulacaktı. Ordu, özellikle köylerde cehaletin kökünü kazıyacak, İran toplumunu tek bir dilde (Farsçada) birleştirecekti. Gerçekten de üzerinde epeyce düşünülmüş bir projeydi. Projeye göre, İran ordusuna alınan askerlerin hizmet süresi 18 ayı buluyordu. Asker bunun sadece 4 ayını askeri hizmetle geçirecek, geri kalan 12 ay boyunca ise öğretmenlik yapacaktı. Mayıs

28 *Amar-e Omumi-ye Gozareş-e Holase-ye Sarşomari-ye Keşver der Sale 1335*, Tahran 1335, c. II, s. 59-67, 141-149'da Zencan dışında bırakılarak Doğu ve Batı Azerbaycan ostanlarında kadınların %2,4, erkeklerin ise 11,1 okuma-yazma biliyordu.

1963'te eğitim ordusunun ilk 2.460 kişilik birliği İran'ın çeşitli bölgelerine gönderildi²⁹.

Proje, şahın kafasından çıkmıştı. 1958 yılında Muhammed Rıza hükümet üyelerine yaptığı bir konuşmada projeye ilişkin bazı bilgiler vermişti. Şah konuşmasında özellikle şu hususların altını çizmekteydi: "Farsça, çocuk yuvalarında, ilk ve ortaokullarda, matbuatta yaygın biçimde kullanılarak kısa sürede bütün toplumun ana dili haline gelsin. Kendi dillerini tedrici olarak unutarak, gelenek ve göreneklerini dahi bu dille paylaşsınlar" (Ahmedî, 1961:83-84). Bu kültürel bir emperyalizmden öte bir anlam ifade etmemekteydi. Ancak projeyi tümünden başarısızlıkla itham etmek yanlış olacaktı. Nitekim 1956 yılı kayıtları ile 1962/63 yılı kayıtları arasında Azerbaycan toplumunun eğitiminde gözle görülür düzeyde bir canlanmanın yaşandığı fark edilmektedir.

Yapılan eğitim seferberliği göz önüne alınırsa Şah rejiminin bu konuda henüz temel atma sürecini yeni tamamladığı ortaya çıkmaktadır. Belki, araya İran devrimi girmeseydi, Pehleviler, Türk nüfusunu büyük ölçüde Farslaştırma politikalarında başarılı olacaktı. Ancak, bu girişim bu denli kötü yorumlanmamalıdır. Zira Muhammed Rıza Şah'ın girişimleri Türkler adına farklı biçimde de değerlendirilebilir. Örneğin, toplumun cehalet psikolojisinden kurtulmasında, kendi toplumsal kimliğini öğrenmesinde ve en önemlisi kendi tarihi kaynaklarına ulaşmakta Farsçanın rolü inkâr edilmez. Ancak, burada bir gerçek inkar edilmemelidir. 1945-1946 yılında sonra yaklaşık elli yıl boyunca İran Türklerinin uysal bir tavır sergilemelerinde şah rejiminin uyguladığı bu politikaların etkisi olmuştur.

Eğitimde görülen yoğun Fars etkisi, basın-yayımda da etkin biçimde hissedilmekteydi. 1947-1978 yılları arasında Azerice veya Türkçe basın yasaklanmıştı. Bu dönemde Azerbaycan'da çeşitli dönemlerde Farsça toplam 20'ye yakın gazete ve dergi çıkarılmıştı. 1970 yılında ise Azerbaycan'da yayınlanan Farsça gazeteler yanında İngilizce ve Fransızca gazete ve dergiler basılmaktaydı. Türkler, kendi dillerinde ilk gazetelerini ancak 1978 yılından sonra çıkaracaklardır (Bayramzade 1989: 46-63)

Sonuç

İran tarihinin son bin yılına damgasını vuran Türkler, günümüzde İran'ın ikinci en büyük halkını teşkil etmektedirler. İran nüfusunun toplam %40'tan

29 Tahran'da yayınlanan Farsça Amerikan Büyükelçiliğine ait bir dergide konuya ilişkin şu açıklamalara yer verilmiştir: "Eğitim Ordusu, Farsçayı ülkenin diğer halklarına öğretmek konusunda büyük başarılar imza attı. Bu girişim ülkenin bütün ostanlarında, özellikle de Azerbaycan ve Kürdistan büyük ilgi gördü". Bkz. *Merzehâ-ye Noy*, 1964 Yaz Sayısı, Tahran 1964. Ancak, derginin başarıyı kutlaması henüz çok erken olsa gerek. Çünkü, bazı birlikler henüz yerlerine dahi ulaşmamıştı.

fazlasını teşkil eden Türkler arasında (Attar 2004:40) nüfusları ve yüzölçümleri bakımından ilk sırayı Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. İran'daki Azerbaycan Türklerinin nüfusunun 30-35 milyon arasında fazla olduğu tahmin edilmektedir. Daha sonra Türkmenler, Kaşgaylar, Afşarlar, Halaçlar gelmektedirler. Bunların toplam nüfusu 2,5 milyon civarındadır. İran'da resmi dilin Farsça olmasına rağmen iki dil kullanılmaktadır: Türkçe (Azerbaycan Türkçesi) ve Farsça. 1925 yılında Pehlevilerin iktidara gelmesinden sonra Türkler bütün temel hak ve hürriyetlerinden yoksun bir şekilde azınlık muamelesine tabi tutulmuşlardır. Mevcut Fars yönetiminin Türklere karşı sergilediği bu tavır diğer İran toplulukları içinde geçerlidir.

Türklerin İran'daki varlığı Selçuklu fetihleriyle başlamamıştır. Türklerin İran'daki varlığı, bölgeye ancak Sâmânîoğulları ile IX. yüzyılda nüfus etmeye başlayan Farslardan daha eski ve köklüdür (*Hata î Külliyyatı* 2006:31-34).

XI. yüzyılın ilk on yıllarında İran'ın doğusu Türk devletleri ve hanedanlarınca paylaşılmış konumdaydı. Özellikle Simcu'î ve Gazneli devletleri İran üzerinde tam egemen konumdaydılar. Sultan Mahmud Gazneli döneminde ise (997-1030) Gazneli Fars dilli Samanî bürokrasisini de kendi tekellerine alıp İran'da hakim konuma yükseldiler. 1040 yılında Gaznelilerin Dandanakan Savaşı'nda Selçuklulara yenilmesinin ardından ise İran kapıları tümden Türklere açılmış oldu. Bu tarihten itibaren yaklaşık 1.000 yıl boyunca Türkler İran'ın egemen gücü olacaklardır. İran'da bu dönemde Fars dili ve kültürü adına ne gibi bir gelişme sağlanmışsa bunun mimarları da Türkler olmuşlardır. Bugün Fars dilinin en büyük isimleri arasında gösterilen Sadî Şirazî dahi adını Fars'ın Türk hükümdarlarına ithaf olarak edinmiştir. Kısaca, İran'daki Türkler bu ülkenin medeni, kültürel, sosyal ve edebi mirasının temel taşları, koruyucuları ve devamcıları olmuşlardır. Bu bin yıllık sürede İran'da peş peşe Selçuklular, İlhanlılar, Celayirliler, Timurlular, Kara-koyunlu, Ak-koyunlu, Safeviler, Afşarlar ve Kaçarlar (Fasa'î's 1972; Lambton 1987) yönetiminde bulunmuşlardır (*Hata î Külliyyatı*, 2006:35-58; Garthwaite, 2005:118-157).

Kaynaklar

1- Arşiv Belgeleri

AR MTN Arşivi, Dosya No: 2, vr. 124-128.

AR SPİHMADA, fon 1, liste 89, dosya 108.

Arhiv Vneşniy Politiki Rossiyskiy Federatsiya (AVP RF), Fond 094, Liste 37e, Papka 1, Dosya 362, vr. 101-106.

RMFATA, f. Gosudarstvenniy Arhiv, p. XXIII, d. 13, ç. 3, l. 315.

Rusya Merkez Devlet Askeri Tarih Arşivi, f. 52, d. 331, ç. IV, l. 20;

2- Kitap ve Makaleler

- A Persian Translation of the Regulations for the Administration of Justiko in the Courts of Suddar and Motussil Dewanee Adauluts*, Calcutta (basım tarihi yok).
- Abu-l-Fazl Bayhaki, (1969), *İstoriya Mas'uda (1030-1041)*, (Pereved. Vvedenie. Komment. A. K. Arends), Moskova.
- Agacanov, S. G. (2002), *Oğuzlar*, İstanbul.
- Agadjanov, S. G. (1991), *Gosudarstvo Seldjukidov i Srednyaya Aziya v XI-XII vv.*, Moskova.
- Ahmedî, A. (1961), *Penc Sal der Hozur-e Şahensah*, Tahran.
- Amanat, Abbas (1989), *Resurrection and Renewal, The Making of the Babi Movement in Iran*, Ithaca and London.
- Amar-e Omumi-ye Gozारेş-e Holase-ye Sarşomari-ye Keşver der Sale 1335 (1335)*, II, Tahran.
- Amos, S. Hershey (1919), "The New Anglo-Persian Agreement", *The American Journal of International Law*, vol.13/4, s. 749-754.
- Arjomand, S. A. (1984), *The Shadow of God and the Hidden Imam, Political Order and Social Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890*, Chicago.
- Attar, Aygün (2004), "İran Türkleri", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak Sayısı, s. 39-63; *Azerbaycan Dergisi*, (1356), No: 8.
- Barthold, W. (1970), "Tacik", *İslâm Ansiklopedisi*, XII, İstanbul.
- Bayburtyan, B. A. (1969), *Armyanskaya Koloniya Novoy Djuflı v XVII veke*, Erivan.
- Bayramzade, S. Z. (1991), "*İran Hakim Dairelerinin Cenubi Azerbaycan Maarifi ve Medeniyeti Sahesinde Siyaseti (1947-1978)*", Cenubi Azerbaycan Tarihinin Meseleleri, Baki.
- Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, (nşr. Morley) (basım yeri ve tarihi yok).
- Blaga, R. (1997), *İran Halkları El Kitabı*, İstanbul.
- Blunt, W. (1907), *Secret History of English Occupation of Egypt*, London.
- Boşlaya Sovetskaya Entsiklopediya* (1938), c.XXXVIII, Moskova.
- Brawn, E. (1914), *The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge.
- Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri* (1991), Baki.
- Cenubi Azerbaycan Tarihinin Oçerki (1885),(1828-1917)*, Baki.
- Dmitriyev, G. L. (1962), "Rasprostraneniye İndiyskih İzdaniy v Sredney Azii v Kontse XIX-Naçele XX vekov", *Kniga, İssledovaniya i Materialı*, VI, Moskova.
- Doerfer, G. (1963-1975), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden.
- Dupré, A. (1819), *Voyage en Perse, fait dans les années 1807, 1808 et 1809*, Paris.
- Edebiyat ve Ence Sanat* gazetesi 26.10.1990 tarihli nüshası.
- Ferhad, M. (1325), *Tarih-e Dövra-ye Sedaret-e Mirza Hüseyin Han Sepehsalar*, Tahran.
- Gardizî (1898), *Zeynü'l-Ahbar, Metinler*, SPb, Moskova.
- Garthwaite, G. R. (2005), *The Persians*, Blackwell Publishing.
- Hamid, Rıza Şahabadi (1378) *Tarih-i Ağazin-i Framasoner-i der İran*, Tahran.
- Handenihan Dergisi*, 11.IX.1962.
- Harding, A. (1928), *Diplomatist in the East*, Londra.
- Hasan, F. (1972), *History of Persia Under Qajar Rule*, (trans. Heribert Buse), New York-London.
- Hata î Külliyyati*, (2006), (Haz. B. Cavanşir-E. N. Necef), İstanbul.

- Hesenli, C. (1998), *Güney Azerbaycan: Tehran-Bakı-Moskva Arasında (1939-1945)*, Bakı.
- Hesenov, N. (1986), *Oyanmış Tebriz ve Settarhan*, Bakı.
- Humaî, C. (1342), *Tarih-i Edebiyat-i İran*, I-II, Tahran.
- İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi t-Tarih*, IX, Beyrut 1966.
- İbrahimov (Şahin), T. A. (1963), *İran Kommunist Partiyasının Yaranması*, Bakı.
- İbrahimov (Şahin), T. A. (1967), *İran'da Siyasi Cemiyetler ve Teşkilatların Yaranması ve Onların Fealiyyetleri 1858-1906*, Bakı.
- İvanov, M. S. (1957), *İranskaya Revoltsiya (1905-1911)*, Moskova.
- İvanov, M. S. (1977), *İran v 60-70-h Godah XX veka*, Moskova.
- Kābus-name* (1953), (Per. Statya, Primeç. E. E. Bertels), Moskova.
- Karpat, Kemal (2003), *The Role of Turkey and Iran in Incorporating the Former Soviet Republics into the World System, Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays*, Brill.
- Kermanî, Hüseyin Kûhî, *Ez Şehriver-e 1320 ta Facee-ye Azerbaycan ve Zencan*, I (Tarih ve basım yeri yok).
- Kesrevî, Ahmed (1359), *Tarih-i Meşrute-i İran*, Tahran 1359.
- Kurpalidis, G. M. (1984) "Atabat al-Kataba" (dokümenti XII vv) *Kak İstoriçeskiy İstoçnik*, (Avto-ref. Kand. Dis.), Moskova.
- Kuznetcova, N. A. (1983), *İran v Pervoy Polovine XIX veka*, Moskova.
- Lambton, A. K. S. (1957), "The Administration of Sanjar's Empire as İllustrated in the "Atabat al-Ketebe", BSOS, Vol. XX, , s. 367-368.
- Lambton, Ann K.S., (1987), *Qajar Persia*, London.
- Laurence, Lockhard (1960) *Persian Cities*, London 1960.
- Lenczowski, George (1949), *Russia ant the West Iran 1918-1948*, Ithaca and New York.
- Levy, R. (1913), *Persian Literature: An Introduction*, London.
- Lockhard, L. (1938), *Nadir Shah*, London.
- Mahmud, M. (1332), *İran Siyasi İlişkiler Tarihi*, Tahran.
- Matthijis, von den Bos (2002), *Mystic Regimes, Sufism and the State in Iran from the Late Qajar Era to Islamic Republic*, Brill, Leiden- Boston-Köln.
- Merçil, E. (1989), *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara.
- Merzehâ-ye Noy*, (1964) Yaz Sayısı, Tahran.
- Mesudi, Mürucü'z-Zeheb*, (2004), II, (çev Ahsen Batur), İstanbul.
- Muâid ed-Devle Müntecibed-din Bedî Atabek el-Cüveynî (1329), *Kitâb Atabat el-Ketebe*, Tahran.
- Mustofi, A. (1341), *Kaçar Dönemi Tarihi*, Tahran.
- Nahçıvani Muhammed b. Hinduşah (1341), *Şihah el-Fors ve Ehtimam-e Abdul Ali Taetei*, Tahran.
- Nizam al-Muluk (1949), *Siyaset-name*, (Kniga o Pravlenii Vazira XI Stoletiya Nizam al-Muluka), (Per., Vved., Primeç. B. N. Zahodera), Moskova-Leiden 1949.
- Pravda Gazetesi*, 26 Ağustos 1941.
- Priolkar, A. K. "Indian Incunabula", *Comparative Librarianship, Essays in Honour of Prof. D. N. Marshall*, Delhi, (basım tarihi yok).
- Rıza-zade, Ş. (1313-1324), *Tarih-i Edebiyat-i İran*, Tahran.

- Sabahi, Houshang (1990), *British Policy in Persia, 1918-1925*, London
- Seyid, Ziaeddin (1920), *Novaya Epoha v İstorii Persii v Anglo-Persidskiy Dogovor*, Bakı.
- Shell, L. (1856), *Glipses of Life and Manners in Persia*, London.
- Storey, C. A. (1933), *The Beginnings of Persian Printing in India*, London.
- Sümer, F. (1999a) *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, İstanbul.
- Sümer, F. (1999b), *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara.
- Tagi Mirza Muhammed, *Lisanü t-Mülk, Nasihu t-Tevarih*, I, Tahran (tarihsiz).
- Tağiyeva, Ş. (1991), "1978-1979. "İller İran İnkılabından Sonra Cenubi Azerbaycan'da Milli Hukuklar Ugrunda Mübarize", *Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri*, Bakı 1991, s. 145.
- The Desatir or sacred writings of the ancient Persian Prophets*, (1818), (by Milla Firuz bin Kaus), 2 vol., Bombay.
- Tokmak, A. Naci, (2001), "İran: Edebiyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXII, İstanbul.
- Topaloğlu, B. (1993), *Kelam İlmine Giriş*, (ilaveli 5. Bsk.), İstanbul.
- Upton, Joseph M. (1970), *The History of Modern Iran*, Cambridge-Massachusetts.
- Uyar, M. (2004) *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, İstanbul.
- Valitov, A. A. (1964), *Etnonimi v Tyurkoyaziçnom Pamyatnike XI v "Kutadku bilig"*, Moskova.
- Yazberdiyev, A. (1995), *Knijnouye Delo v Drevney Sredney Azii*, Aşhabad.

